

«Վեմ», համահայկական հանդես, Երևան, 2010, թիվ 4 (32), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 213 (I)-
245 (XXXIII)

**Թ Ա Գ ՈՒ Յ Ի Շ Ի Շ Մ Ա Ն Յ Ա Ն՝
Ա Ր Ե Վ Մ Տ Ա Յ Ա Յ Գ Ր Ա Կ Ա Ն ՈՒ Թ Յ Ա Ն Կ Ո Ր ՈՒ Ս Յ Ա Լ Ա Ս ՈՒ Պ Ը**

«Մի գեղեցիկ գույգ աչքիցս չի հեռանում, շարունակ առաջս է. Ծերենցն ու իր աղջիկը... Ի՞նչ լավ գույգ էին, միակ գույգը, աղավնու նման միշտ իրար հետ սիրով, միշտ անբաժան իրարից... ինչքա՞ն բանաստեղծություն կար, ինչքա՞ն էր գեղեցիկ... Աղջիկը շատ լավ դեմք էր, կրթված, զարգացած, ինտելիգենտ, կուլտուրական մարդ: Ինչքա՞ն ռոմանտիկա կար նրանց մտերմության մեջ, ինչքա՞ն գեղեցկություն... Ամեն օր, ժամը 4-ին, թևանցուկ հայր ու աղջիկ միշտ դուրս էին գալիս զբոսնելու Դվարցովայա փողոցը. միշտ տեսնում էի երկուսին միասին...»¹:

Յովհաննես Թումանյան

Թիֆլիսյան հեռավոր տարիներից այսպես է հիշել Ծերենցին ու նրա շնորհաշատ դստերը Մոսկվայում քաղցկեղից տառապող Յովհաննես Թումանյանը ... իր վախճանից 21 օր առաջ՝ 1923-ի մարտի 2-ին:

«Համայն մանկանց թագուհին»

Թագուհի Շիշմանյանը (1859-1885) սիրված է եղել շատերի կողմից, համընդհանուր հարգանք վայելել հայրենի ժողովրդի երկու հատվածներում. նրան գրեթե հայրական գուրգուրանքով են վերաբերվել Սերովբե Ալիշանն ու Մատթեոս Մամուրյանը, խոր ակնածանք են տածել Արփիար և Տիգրան Արփիարյանները, Գրիգոր ու Երվանդ Օտյանները, Պետրոս Ադամյանը... Նա տակավին երեխա էր՝ ընդամենը 8 տարեկան, երբ արժանացավ հայոց առաջին վիպասանուհու՝ Սրբուհի Վահանյանի (հետագայում՝ Տյուսաբ) ուշադրությանն ու բացառիկ համակրանքին: Վերջինս աղջնակին նվիրված «Ուղերձ սիրո» (1867) վերնագրով բանաստեղծության մեջ դրվատանքի խոսքեր ասաց «ի գարնայնոյ լոկ ութ պըսակ ՚ի զարդ գըլխոյդ գեղազանգուր» Թագուհի մտավոր ու ֆիզիկական բարեմասնությունների մասին: Սրբուհի Տյուսաբը, ճիշտ է, իրեն հատուկ վերամբարձ, ինչպես Հակոբ Պարոնյանը կասեր՝ «բարձրաթիչ փետուրի մը» ոճով, այնուամենայնիվ, անկեղծաբար զարմացած էր «նորատի իմաստունի» շնորհներով, որոնք հարուցում էին «նորընծիւղ ընկերուհիների» զարմանքը: Ավելին, 26-ամյա Սրբուհին, ով դեռևս հետևում էր Մխիթարյան հեղինակների բռնահանգերին ու մանվածապատ մակդիրներին, տպավորված Թա-

¹ **Թումանյան Ն.**, Հուշեր և զրույցներ, Երկրորդ, լրացված, բարեփոխված հրատարակություն, Եր., «Լույս», 1987, էջ 302-303:

գուկի՝ կարթագենյան գորավարներ էմիլիան Սցիպիոնին (Ք. ա. 185-129) և Հանիբալին (Ք. ա. 247-183) վերաբերող հիշատակումներից, ընդգծում էր պարմանուհու լեզվի ճարտարությունն ու նրան անվանում «Համայն Մանկանց Թագուհի».

Ո՞ր զհասակըդ զըրգասուն տեսեալ եւ ոչ զարմանայցէ,
Մինչ ՚ի յակունք փոքրիկ մանկանց, դու իմաստուն նորատի,
Քարոզես գեղեցկաձայն զըՍկիպիոն և զԱնիբալ.
Եւ ճարտար քո լեզուաւ ճառես զահեղ նոցուն ըզմարտ:
Նորընծիւղ ընկերուհիքդ յապուշ կըրթին ըզբարբառէր,
Ձի ոչ այլ ինչ ճանաչեն բայց ըզվարդիկ, զփըրփուր ջըրոյ,
Ըզթիթեռնիկ գեղապարիկ, գեղախոսիկ և զվըտակ.
Մինդեռ նոքա խընդաբարբառ կըրթին ըզհետ գողտրիկ թըռչնոյ,
Դու զնոսա լըքանես ՚ի հետախոյզ բարձր իմաստից,
Եւ գեղային քո աչկունք կան ՚ի շողշող հրաբորբոք.
Արդեօք իցե՞ս դու զըվարթուն ՚ի կերպարան մանկական.
Քան զի զհամճարդ ունել չէ հնար, զի տակաւին առեր ՚ի ծոն
՚ի զարմայնոյ լոկ ութ պըսակ ՚ի զարդ գըլխոյդ գեղագանգուր:
Քո առընթեր տարփելւոյդ ՚ի տատանիլդ գեղանազ
Ձայնեալ ՚ի սեր «հայրիկ հայրիկ» գոգցես լըսեմ զաւաչ թըռչնոյ
Որ երերուն ՚ի յիւր ճիւղիկ յօրհնէ զերզըն զուարթալից.
Ա՛յնքան քո կոչ է փափկալուր եւ ծածանումըդ գեղաշնորհ:
Ձի՞նչ իցես դու, ասա՛, հրեշտա՞կ կամ թէ պըլպուլ, զի՞նչ, ասա՛,
Ընդէ՞ր լըռես, ո՞ր համճարիկ, զի՞նչ ինչ անուն քեզ հընչեցից.
Լու՛ր ինձ ապա, արժանաւոր չեւ յարդարեալ քեզ անուն,
Ձայս ըզխոնարի տաց քեզ այժմիկ, Համայն Մանկանց Թագուհի²:

Թագուկն էլ իր հերթին է համակրել Սրբուհուն, հոր հետ հաճախ է այցելել Վահանյանների՝ Կ. Պոլսի Միջագյուղ թաղամասում գտնվող բնակարանը, և «փաղաքշելու շատ վարպետ» օրիորդ Վահանյանն իր վրա «շատ ազդեցություն» է ունեցել³: Մեկդի թողնելով, սակայն, Շիշմանյան և Վահանյան ընտանիքների սերտ կապերը (Ծերենցը Սրբուհու եղբոր՝ Հովհաննեսի ընկերն էր և մոր՝ Նազըր Վահանի մտերիմը) ու վիպասանուհու գրչին բնորոշ չափազանցությունները, ակնհայտ է մի պարզ ճշմարտություն՝ դեռ վաղ մանկությունից են ի հայտ եկել Ծերենցի դստեր շնորհներն ու գրական ձիրքը...

1. Չավարտված կենսագրություն

² Այս բանաստեղծությունը շուրջ կես դար (48 տարի) մնացել է անտիպ և առաջին անգամ տպագրվել է Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցում», տե՛ս **Թեոդիկ**, Ամենուն տարեցույցը, Կ. Պոլիս, հրատ. և տպագր. Մ. Հովակիմյան, 1915, էջ 159-160:

³ Տե՛ս Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, այսուհետև՝ ԳԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, 25/1:

1859-ին Կ. Պոլսում ծնված Թագուհին (մտերիմները նրան փառաքաջաբար Թագուկ էին անվանում) 1867-ին ընդունվում է Օրթոգյուղի Ս. Հռիփսիմյանց վարժարանը, որն ավարտում է 1875 թվականի հուլիսի 20-ին՝ «հույժ գովելիս» վարքով և «փույթ ուսումնասիրության, որով լցյալ զութամյա ընթացս ուսման» վկայականով⁴: ճակատագիրը, սակայն, նրան չէր սահմանել երջանկություն. 15 տարեկան էր, երբ զրկվեց մորից: «Օր. Շիշմանյան նոր կորուսած էր յուր մայրը.- պատմում է ժամանակակիցը,- առաջին վիշտ էր զոր կ'ունենար. առաջին վշտերը խորունկ հետք կը թողուն այն սրտերու վրա որք շատ թարմ են տակավին և փափուկ. ժամանակն ու տառապանք դեռ զայն կարծր չեն ըրած: Շատ փոխված էր Օր. Թագուհի: Այդ աղջիկը, դեռ երեկ խինդ և ծիծաղ, հրճվանք ու սեր ընկերակցացն, հանկարծ բոլորովին կերպարանափոխ կը լինի, երբ մի օր դուրս հանեցին յուր տունեն մորը դագաղը ու ինքն հագավ սևերը»⁵: Գեղազետ ու ներհուն 52-ամյա հայրը ջանք չի խնայում մեղմելու զգայուն դստեր հոգու մորմոքը: «Հայրը՝ կորաքամակ ու տխուր՝ իր խիստ դիմագծերուն տակ մանկական գորով մը պահելով միշտ զավկին համար, անբաժան էր Թագուհիեն՝ այն գանգրահեր սիրուն փոքրիկ աղջիկեն, զոր թևն առած շրջագայության կ'ելլեր: Հաճախ, գրեթե ամեն իրիկուն, կը հանդիպեինք անոնց. ու տեսակ մը պատկառանքով կը դիտեինք այդ ծերունին ու այդ մանուկը, ծնողական ու որդիական սիրո այդ մարմնավորությունը»⁶, իր պատանեկության հիշատակներից այսպես է կենդանագրում Ծերենցին ու նրա դստերը Տիգրան Արփիարյանը:

Այսօր արդեն չափազանց դժվար է պնդել, որ եթե չլիներ «ծնողական ու որդիական սիրո այդ մարմնավորությունը», արդյոք Ծերենցը կկայանա՞ր իբրև գրող, կերկնե՞ր իր ռոմանտիկական պատմավեպերը: «Մուսա-դուստրը» (Պ. Աղամյանի բնորոշումն է) միշտ հոր կողքին էր, շարունակ հորդորում էր նրան՝ «սրտի անշեջ վառարանեն քանի մը կայծ տալու ազգին»: Երբ 1876-ի հունվարին Շիշմանյանները հաստատվում են Կիպրոսի Նիկոսիա քաղաքում, և Ծերենցն ստանձնում է տեղի հիվանդանոցի տնօրենի պաշտոնը, Թագուկն իր վրա է վերցնում ոչ միայն հոր խնամքի պարտականությունը, այլև դառնում է նրա խոհերի ու մտորումների ժրաջան արձանագրողը. Նիկոսիայի նավահանգստին 15 օրը մեկ մոտեցող շոգենավի միջոցով նամակներ է առաքում Ծերենցի մտերիմներին՝ վերջիններիս հաղորդակից դարձնելով երևելի գրագետի հանրային-քաղաքական ծրագրերին ու գրական մտահղացումներին:

Ահա ինչ է գրում եր. Օտյանը Ծերենցի կիպրոսյան այդ տարիների մասին. «Իր իսկ վկայությամբ (Ծերենցի.- Ալ. Ս.) կյանքին գեղեցկագույն շրջանը եղած է Միջերկրականի այդ կղզին անցուցած օրերը և, իրավ, իրեն պես զգայուն, գորովալի և գրասեր մարդու մը համար ի՞նչ ավելի մեծ երջանկություն քան այդպես պայծառ երկնքի մը տակ քաշված՝ անձնատուր ըլլալ գրականության, կին մը ունենալով քովը, կին մը որ իր աղջիկն է, որ իր միակ աղապատանքն է (գուրգուրանքը.- Ալ. Ս.) աշխարհի վրա, որ զինքը կը սիրե ու կը հասկնա և ամեն վայրկյան խնամքով

⁴ Տես նույն տեղում, Ծերենցի ֆոնդ, 50/1:

⁵ **Հրագրան** (Արփիար Արփիարյան), Օրվան կյանքը. Տիկին Թագուհի Մելիք-Ազարյանց, «Արևելք», լրագիր, Կ. Պոլիս, 1885, թ. 339, 18 փետրվարի:

⁶ **Արփիարյան Տ.**, Հավլաբար (կովկասյան հիշատակ), «Մասիս», հանդես, Կ. Պոլիս, 1892, թ. 3958, 14 փետրվարի, էջ 49:

ու քաղցրությամբ կը շրջապատե: Այս աղջիկը՝ որուն վրա ամփոփված էին Շիշմանյանի սրտին բոլոր սիրո գանձերը, անոր կյանքին մեծագույն մխիթարանքը, միակ հմայքը եղած էր և որ, ասի-սո՛ւ, վերջն ալ, իր մահով, անոր ետքի տարիներուն դժբախտության ու կսկծանքին միակ առարկան պիտի ըլլար, իբր թե ուզելով՝ այսպես մեկ երկու տարվան մեջ՝ քավել տալ անոր պատճառած ամբողջ երջանկությունը»⁷:

Թագուհին քաջատեղյակ էր ոչ միայն հայրենի, այլև եվրոպական գրականությանը. նրա նախընտրած հեղինակներն էին Շեքսպիրն ու Գյոթեն, Ռուսոն ու Մոլիերը, Լամարթինն ու Բալզակը, Դյուգոն ու Սքոթը, Դյունան, Վ. Թեքերեյի՝ իրեն ժամանակակից ավագ դուստրը՝ Աննա-Իզաբելլա Թեքերեյ-Ռիչին ու հատկապես՝ Ալֆրեդ դը Մյուսեն: «Միջերկրականի կղզյաց միւլյն մեջ հայր և աղջիկ, մշտադալար նարնջենիներե և կիտրոններե շրջապատյալ և չափավոր ու գոհ սակավապետ դրից մեջ՝ գրեթե անապատի մը մեջ կ'ապրեին: ...Ֆրանսայի դասական հեղինակք այդ աղջկան արդեն ծանոթ էին, նույն ազգին ժամանակակից հեղինակաց մեկ մասն նաև յուր հորմեն լավ կը ճանչեր կարելի է ըսել: Անգլիացի հեղինակաց թարգմանությունք՝ ինչ որ կ'անցներ ի ձեռս՝ անհագ կը կարդար և անպատճառ յուր գիտցածը տարածելու՝ ցուցնելու փափագը շատ չափավոր էր յինքն»⁸, - տարիներ հետո այսպես պիտի հուշագրեր Ծերենցը:

Եվրոպական մի քանի լեզուների, հատկապես ֆրանսերենի հրաշալի իմացությունը⁹ Թագուհուն հնարավորություն է տվել կատարելու բազմաթիվ թարգմանություններ: Օրինակ՝ 1876-ին Կ. Պոլսից Կիպրոս գնալու ճանապարհին, երբ Ծերենցն ու իր դուստրը Ջնյունիայում այցելում են «Արևելյան մամուլ» հանդեսի խմբագիր Մատթեոս Մամուրյանին ու ջերմ հյուրընկալության արժանանում նրա ընտանիքի կողմից, տիկին Մամուրյանը Թագուհին է նվիրում Վիկտոր Դյուգոյի «Վիլյամ Շեքսպիր» գիրքը: Նիկոսիա հասնելուն պես աղջիկը հոր հանձնարարությամբ թարգմանում է այդ գրքի հիմնգերոդ գլխի «Ամբոխ և ոգիք» վերտառությամբ հատվածը¹⁰, ուր արծարծվում էին ժողովրդի մտավոր, գաղափարաբանական և հոգեկան կյանքին առնչվող զանազան խնդիրներ: «Շատ նորատի, հազիվ տասնևվեց տարեկան, Տիկին Մելիք-Ազարյանց, այն ատեն Օր. Շիշմանյան,- հիշում է Արփ. Արփիարյանը,- կ'զգար սրտին խորը սեր, համակրանք ժողովուրդի համար. ամեն ազնիվ հոգիներ միշտ տանջված են ժողովուրդի, կամ թե ամբոխի տառապանաց, տառապանք մտավոր, տառապանք հոգեկան տեսարաններով: ...Այդ թարգմանությունը («Ամբոխ և ոգիք».- Ալ. Մ.) կ'ըներ ի Կիպրոս ուր, առանձնացյալ յուր հորը հետ, կ'աշխատեր, կը սորվեր ու կը սորվեր: Անդ կ'ուզեր մեղմացնել սուզը, թե երբեք մոր մը մահվան

⁷ **Օտյան եր.**, Դովսեփ Շիշմանյան (Ծերենց), «Մասիս», հանդես, Կ. Պոլիս, 1893, թ. 3997, 26 հունիսի, էջ 389:

⁸ **Ծերենց**, Առաջաբան Էռնեսթ Լըկուվիեի «Բարոյախոսություն զկանանց» աշխատության, **Լըկուվիե Էռնեսթ**, Բարոյախոսություն զկանանց: Թարգմանեց յոթերորդ տպագրութենեն Թագուհի Շ. Մելիքազարյանց, Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Պերպերյան, 1889, էջ Է-Թ:

⁹ Ս. Դոփսիսիյանց վարժարանում Թագուհու ֆրանսերենի ուսուցչուհին ֆրանսուհի էր՝ մահամ Կարոլին Ֆուրիեն: Աղջիկը Նիկոսիայից նամակագրական ջերմ կապերի մեջ էր նրա հետ (այդ նամակների ֆրանսերեն ինքնագրերը պահպանվում են ԳԱԹ-ի Ծերենցի ֆոնդում):

¹⁰ Վերոնշյալ թարգմանությունը նույն տարում լույս տեսավ «Արևելյան մամուլի» երկու համարներում, տե՛ս «Արևելյան մամուլ», հանդես, Ջնյունիա, 1876, թթ. 3 և 6:

սուզը կրնա մեղմանալ, և ներշնչել հայրն որ ընծայե մեր գրականության նոր ընծաներ»¹¹: Ինչպես հուշագրում է Ծերենցը, Թագուկը 1876-ի օգոստոսի 12-ին սկսում է թարգմանել նաև Էռնեստ Լըկուվիեի «Կանանց բարոյախոսություն» գիրքը և արդեն «նույն տարվո Նոյեմբեր 3ին վերջացուցեր էր»¹²:

Ի դեպ, Նիկոսիայում, ինչպես երևում են Թագուհուն՝ Մ. Մամուրյանին ու նրա տիկնոջն ուղղված նամակներում տեղ գտած հիշատակումներից, Ծերենցն ու դուստրը վերջիններից պարբերաբար ստանում էին հայրենի և օտարալեզու հարուստ գրականություն: Մտերիմներին (տիկին Մամուրյան, օրիորդ Յերիգա Յուսուֆյան, Ջարեհ Շիշմանյան և այլք) հղված նամակներում օրիորդ Շիշմանյանը պատմում էր, որ Նիկոսիայի հարմարավետ բնակարանում առանձնացած՝ ինքն անդուլորեն կարդում էր, գրում, անգլերենի մասնավոր դասեր ստանում մի քաջահմուտ անգլիացուց, իսկ շաբաթը երեք օր էլ պարապում էր տեղի «ամենախեղճ վիճակի մեջ» գտնվող դպրոցի մի քանի աշակերտների հետ, որոնց դասատուն «բանե խապար մը» չուներ¹³:

Հատկանշական է նաև, որ Կիպրոսում Ալֆրեդ դը Սյուսեից կատարած թարգմանության հետ միասին Թագուհին մի անգամ հորն է հանձնում նրան նվիրված իր հետևյալ բանաստեղծությունը՝ բնորոշ բնաբանով.

**Գլուխըդ երբեք թե ճերմըկի,
Նշենվո նման պիտի լինի:
Ա. տը Սյուսե.**

**Գըրե՛ դու դեռ, գրե՛ դու միշտ.
Սըրտիդ անշեջ վառարանեն
Քանի մը կայծ տուր քո ազգիդ.
Ձնա՛ այդ կայծերն տի արծարծեն:**

**Գըրե՛, թեպետ քեզ քարկոծեն
Քո թշնամիք և... բարեկամք.
Անոնց համար պատրաստի չե՞՞ն
Քո ժպիտը և արհամարհանք...**

**Բաղդե՛ս, ունինք և Գրակքոսյանք,
Մովսեսք նաև մեզ պակաս չեն,
Որոնց օրենք և պատվիրանք
Քաշկըռտական քերականք են:**

Թող օրինակ իրենց առնուն

¹¹ **Հրազդան**, Օրվան կյանքը. Տիկին Թագուհի Մելիք-Ազարյանց, «Արևելք», լրագիր, Կ. Պոլիս, 1885, թ. 339, 18 փետրվարի:

¹² Գիրքը տպագրվում է Թ. Շիշմանյանի մահից հետո՝ 1889-ին:

¹³ Տե՛ս ԳԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, 2/II, «Առ Տիկին Մամուրյան», 23 հունվարի, 1877 թվակիր նամակը:

Քու խիստ ոճը՝ պարզ կորովի,
Եվ թո՛ղ տեսնեն թե ներշնչմունք
Պետք է սըրտե միայն բըղխի:

Բայց մանավանդ ինձ համար գրե,
Ինձ՝ որ քու ձեռք ու գրիչ սիրեմ.
Ինձ՝ որ զգացմունքդ ի սիրտս հընչե,
Ինձ՝ որ քու միտք ու խոսք պաշտեմ:

Հավտա՛, աղջիկդ է կը գրուցե՛
Որ գլուխդ թեպետ կը ճերմկի,
Բայց նշենվույն կը նմանի,
Ուն ծաղիկը պտղաբեր է¹⁴:

Այստեղ մի կողմից զգալի են հորն ուղղված անկեղծ հորդորները՝ շարունակելու գրական ազգանպաստ գործը, մյուս կողմից՝ գեղարվեստական ճշմարիտ երկերի համար անհրաժեշտ նախապայմանի ընդգծումը՝ ապրված զգացումն ու խոր ներշնչումը, սրտի թելադրանքը, Ֆրիկի խոսքով՝ մտքի ու հոգու ծաղկումը («Երբ կու ծաղկին միտքս ու հոգիս, լեզուս իմ հանց պըտուղ կուտայ»):

Գորովագուժ դասեր հորդորներն անհետևանք չեն անցնում. արդեն 1877-ի ապրիլի 3-ին Թագուհին հորեղբորորդուն՝ Ջարեհին, իրազեկում է Ծերենցի անդրանիկ վեպի գրության ու վերնագրի մասին. «Հայրս... երբեմն կը գրե, ես ալ նույն միջոցին իր առջի օրվան գրածը կ'օրինակեմ: Ի՞նչ կը գրե՝ պիտի ըսես, ահա խնդիրը. և ես գաղտնիք մը պիտի հայտնեմ քեզ. հայրս հեղինակություն մը սկսած է. **Թորոս Լևոնի** անվամբ վեպ մը. հունվարի 3-ին սկսավ, կեսը անցած է. այս միայն քեզի համար է, լռենք: Մեծ մտածումներես մեկն ան է հիմա, շարունակ հորս կ'ըսեմ թե ե՞րբ պիտի լմննա, գրիչը ձեռքը կուտամ, ամա՛ն, շուտ ըրե՛, կ'ըսեմ, և երբեմն ալ կը նեղացնեմ: Եթե ինձ հարցնես՝ շատ աղեկ, օգտակար, ազգային ոգվով լի և հետաքրքրաշարժ վեպ է: Բայց ես այնչափ հայրս և իր գրածները կը պաշտեմ որ կը վախճան իմ դատողություններես»¹⁵: Իսկ 1878-ի փետրվարին տիկին Մամուրյանին գրած նամակում Թագուկը խոստովանում է, որ ինքը հնարավոր բոլոր պայմաններն ստեղծել է հոր համար, որպեսզի վերջինս կարողանա ստեղծագործել. «Ամեն առտու կ'ելնեի՝ գործեն դառնալեն վերջը **Թորոսը** կ'ըսեի և թուղթերը ձեռքը կուտայի, երբ գլուխ մը ամբողջանար մեկեն կ'օրինակեի, վասնզի կը վախճայի որ եթե թողում չի գրեր»¹⁶:

Հիրավի, Ծերենցը «Թորոս Լևոնին» ավարտում է 1877-ի ապրիլի վերջին և լույս ընծայում նույն թվականին Կ. Պոլսում: Պատմավեպն ընդունվում է բացառիկ ջերմությամբ՝ հավասարա-

¹⁴ ԳԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, 20/1:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում:

պես լայն արձագանք գտնելով հայության երկու հատվածներում: Գրքի առաջին բարեկամներից էր Ղևոնդ Ալիշանի արժանավոր կրտսեր եղբայրը՝ եվրոպական դրամագիտական մի քանի ընկերությունների պատվավոր անդամ Սերովբե Ալիշանը: «Դուք **Թորոսին** հավնեք եք,- գրում էր նրան Թագուհին,- Ձեր հավանումը իմ սիրտս հանգչեցուց. Ալիշան մը երբ ըսե գրքի մը համար «մեր նոր մատենագրության մեջ տեղ մը պիտ ունենա միշտ»՝ այդ գիրքը երջանիկ է: ...3 ամիս անով ապրեցա. ամեն առտու երբ ելնեի՝ առջի գործս էր հորս գրասեղանին մոտենալ, գրածը կարդալ, զայն օրինակել. և թե որ ոճի պզտի negligencesներ (անտեսումներ.- Ալ. Ս.) սպրդած են, բոլոր հանցանքն իմ շտապելուս է»¹⁷: Իսկ որոշ ժամանակ անց արդեն Թիֆլիսում գտնվող Թագուհին իրենց ընտանիքի նույն հավատարիմ բարեկամին 1879-ի հունվարի 31 թվագրված նամակում պատմում է թիֆլիսահայ միջավայրում գրքի ջերմ ու լայն ընդունելության մասին. «Դուք որ **Ծերենցի** ճշմարիտ բարեկամն եք՝ պետք է գիտնաք թե **Թորոսը** այն աստիճան ազդեցություն ըրած է այստեղ (Թիֆլիսում.- Ալ. Ս.) որ գիմնագ գացող աշակերտեն սկսյալ մինչև հայ խմբագիրը և Ագուլիցի շաքար ծախողեն որ կ'ըսե թե Ագուլիս ալ դրկած է քանի մը օրինակ՝ մինչև քաղքիս նշանավոր տիկնայք կարդացած են»¹⁸:

Հայ գրականությունը մեծ չափով դարձյալ Թագուհուն է պարտական Ծերենցի հաջորդ՝ «Երկունք Թ դարու» գլուխգործոց երկի գոյության համար: Դստեր գրառումներից պարզվում է, որ հայրը Կիպրոսում սկսում է աշխատանքը հաջորդ վեպի վրա և այն լույս ընծայում Թիֆլիսում 1879-ին՝ հետևյալ ազդեցիկ ընծայականով. «Քեզ՝ որդյակ իմ սիրելի, ուրախություն իմ և մխիթարություն, որ երբեմն ի սուգ, ի լռություն և ի միայնություն մեր երկուսին կենաց տխրության, հորդ հեղգ գրիչը ոգևորեցիր գրելու զԹորոս, ա՛ռ, ընդունե ի նվեր, որ զիս հորդորեցիր՝ այս Երկունք, ձայն սրտի հայրենի հառաչանաց Ծերենցիս: 1879, Հունիս 1. Տփլիս»¹⁹:

Այստեղ մեկնաբանությունը թերևս ավելորդ է. վիպասանը բացեիբաց մատնանշում է երկի ծննդյան անմիջական ազդակը՝ դստեր հորդորը... Թագուհու՝ Ծերենցի վրա ունեցած խոր ներշնչանքի փաստն է արձանագրել նաև Արփ. Արփիարյանը՝ գրելով. «Կ'ըսեն թե ամեն ընտիր հեղինակ զինքը ներշնչող մի հրեշտակ ունի. ...ո՞ր ներշնչող ավելի մաքուր և սուրբ է քան այն աղջիկ որ հոր մը ցրտանալ սառած սիրտը ջերմիկ կը պահե, թռիչ կ'ընծայե նորա երևակայության, և կը պարզե նորա առաջ մտավոր ընդարձակ հորիզոններ: Ծերենցի ներշնչարանը յուր աղջիկը եղավ, և **Երկունքը** անջինջ կը պահե այդ օրերու հիշատակը, որո պարտինք **Թորոս Լևոնցին**»²⁰:

Հայր ու դուստր Շիշմանյանները 1878-ի նոյեմբերի 18-ին ժամանում են Թիֆլիս ու սկսում բնակվել ճավճավաձե փողոցի թիվ 17 տանը: Ժամանակակիցների հայացքից, ինչպես արդեն տեսանք, չէր կարող վրիպել «կրակ ու կայծակ ծերունի» հոր և օրավուր ծաղկող «աղավճի, հեգ և նագելի» դստեր գեղեցիկ պատկերը: Նրանք կարծես յուրօրինակ հոմանիշներից ու զարմանալի հակամիջներից կազմված աննախադեպ եակներ էին, հակադրամիասնություններ՝

¹⁷ Նույն տեղում, 22/1:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ **Ծերենց**, Երկեր, Հայ դասականների գրադարան, Եր., «Սովետական գրող» հրատ., 1985, էջ 223:

²⁰ **Հրազդան**, Օրվան կյանքը. Տիկին Թագուհի Մելիք-Ազարյանց, «Արևելք», լրագիր, Կ. Պոլիս, 1885, թ. 339, 18 փետրվարի:

այնքան չքնաղ, այնքան ազդեցիկ և այնքան տարաբախտ... Ահա մի հատված Ծերենցի թիֆլիսյան մտերիմներից մեկի՝ Ավետիք Եզեկյանի արտասանած դամբանական ճառից. «Հիշեցե՛ք այն աշխույժ, այն վառվռուն, այն յուր զգացումներովն ու գրուցատրությամբը կրակ ու կայծակ ծերունին յուր աղավնի, հեզ և նագելի աղջկան հետ մեր ընտանեկան շրջաններում, մեր խնջույքներում, մեր գրական գիտական հանդեսներում: Տոն էր մեզ համար, կատարյալ վայելք՝ տեսնելն այդ ծերունին յուր բազմադիմի և անհուն հմտությամբ, յուր հայրենյաց անցյալի և ներկայի ընդարձակ գիտությամբ և յուր անկեղծ, խորարմատ և հզոր զգացումներով առ այն ամենայն, որ ազգինն էր և հայրենիքին. որ ազգինն է և հայրենիքին և որ ցանկանում էր լինել ազգինն ու հայրենիքինը... Ջնայլանք էր տեսնել մի աղջիկ՝ գլխովն սքանչելի գեղեցիկ և աչքերն իմաստության կայծերով լի, մաքուր և նուրբ հայախոս, յուր հմտության պաշարներով, որ սիրելի հրապույրքով վարագուրել գիտեր համեստության քողի տակ, յուր հոր փոքրիկ կտորը, ոչ որոտում էր, ոչ մրրիկ հանում, այլ յուր հոր կողքին՝ նորա որոտումներից ու մրրիկներից ետ՝ խաղաղություն և հեզիկ հանդարտություն յոթնգունի ծիածանն էր»²¹:

Թագուհին, ով իր նամակներից մեկում տիկին Մամուրյանին անկեղծորեն գրել էր, թե իր «սիրտը, հավտա ինձ, իշխաններուն չէ որ կ'սպասե», քանի որ «Ռուփինյան իշխաններ չի կան որ աչք տնկեն», Թիֆլիսում 1879-ի փետրվարին ամուսնանում է հենց իշխանի՝ իր խոսքերով ասած՝ «աչքերը շատ աղվոր», «պատվական մարդու»՝ մեծահարուստ Ալեքսանդր Մելիք-Ազարյանցի հետ: Վերջինիս՝ պոլսեցի մտավորական գեղեցկուհու հետ ամուսնությունը, ինչպես երևում է Թագուհու մի նամակից, շարժել է Թիֆլիսի մեծահարուստ բազմաթիվ օրիորդների զայրույթն ու նախանձը. «...Թիֆլիսի օրորդները վախիմ թե շատ լավ աչքով չէին նայեր ինձի, վասնզի շատ **փողավոր** աղջիկներ իրեն առաջարկված և մերժված են: Ինք թիֆլիզեցի չէ, այլ զարապաղցի (հին Սյունյաց), կ'երևա թե իրավացի կան անիրավ այս քաղքցիքը չի սիրեր»²²: Ընտանեկան նոր՝ ճոխ կենցաղն ու անհոգությունը, սակայն, չեն շլացնում բարեկիրթ գրագիտուհուն, հանգամանք, որը չէր կարող չնկատվել ժամանակակիցների կողմից: Եվ ահա նրանցից շատերն են մատնանշում Թագուհի Շիշմանյանի բնավորության մի «սքանչելի հատկությունը»՝ զարմանալի համեստությունը: Գրական անուրանալի ձիրքով օժտված աղջիկը, հանգամանքների բերումով ապրելով հայոց մշակութային երկու խոշոր կենտրոններում՝ Կ. Պոլսում ու Թիֆլիսում, ամենուր շրջապատված լինելով երևելի հոր մտերիմ նշանավոր մտավորականներով, ուժքեր առիթը բաց չէին թողնում՝ գովելու նրա տաղանդն ու շնորհքները, և դառնալով հանրածանոթ տոհմիկ երիտասարդի տիկինը, բոլոր դեպքերում մնում էր ճշմարիտ արվեստագետին բնորոշ չափի ու համեստության սահմաններում. «Չամեստ էր յուր տաղանդին համար. կարծես կ'երկնչեր զգալ յուր ներքին արժեքն: Ո՛րքան կ'աղաչեինք զինքն ավելի հաճախ գրել. կը փափագեր, բայց խույս կուտար: Կարծես թե չէր ուզեր հավատալ որ յուր գրածներն ո՛ւնէ արժեք մը ունեն»²³:

²¹ **Ծերենց**, Երկունք Թ դարու, Բաքու, տպարան «Արոր», 1895, էջ Ե:

²² ԳԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, 22/1:

²³ **Հրազդան**, Օրվան կյանքը. Տիկին Թագուհի Մելիք-Ազարյանց, «Արևելք», լրագիր, Կ. Պոլիս, 1885, թ. 339, 18 փետրվարի:

Արփ. Արփիարյանից մեզ է հասել մի հուշաբեկոր, որը նորից վկայում է Թագուհու գնահատելի համեստության մասին: Արևմտահայ գրագետը պատմում է, որ Թիֆլիսում գտնված ժամանակ (հավանաբար 1884-ի կեսերին) ինքն այցելել է Մելիք-Ազարյանցներին, և իր ու Թագուհու միջև տեղի է ունեցել հետևյալ խոսակցությունը.

«Օր մը Տփղիս ինձ կ'ըսեր.

- Մի նամակ ընդունած եմ. և կը հավելուր, գլուխն հակելով այն շնորհալի ժպիտին ներքև որ իրեն միայն հատուկ էր.

- Շատ փառաքչական, երևակայեցե՞ք ուստի՞ց է:- Աղեքսանդր, մի՛ ասի:

Մի քանի անուններ տվի, բայց ավելցուցի.

- Տիկին, չեմ գիտեր ո՞ր անուն արժանի է ձեզ այնքան գոհունակություն պատճառելու:

Երբ զայս ըսի ինձ երկնցուց նամակ մը սև շրջանակներու մեջ. ստորագրությունը նայեցա և գլուխս խոնարհեցուցի հարգանք: Օտյան էֆ.ի (Գրիգոր Օտյանի.- Ալ. Մ.) ստորագրությունն էր, մին այն նամակներե զոր Օտյան էֆ. միայն կրնա գրել, և որք կարող են շատ տառապանքներ մոռցնել տալ հեղինակի մը:- Երբեմն ինձ այնպես կը թվի թե արդի երիտասարդներեն շատերը կը գրեն այն հույսով և փափագով որ արժանի լինին Օտյան էֆենտիե մի քանի քաջալերական խոսք լսելու: ...Ստույգ է որ Օտյան էֆենտի յուր քնքույշ նամակներու մեջ քաջալերություն կարդալն շատ անգամ անձնական պարտականություն կը համարի. բայց խիստ ապահով էի որ այս անգամ գրած էր Տիկին Մելիք-Ազարյանցի ո՛չ թե զնա քաջալերելու նպատակով, այլ «Գարնան մի ասուպն» իրավցնե տպավորություն գործած էր յուր վրա: Սիրած էր այդ գիրքն ու գրած էր նամակն, սրտեն ու մտքեն թելադրյալ ոգվով:

- Խնդրեմ, Տիկին, թույլ տվեք ինձ օրինակել այդ նամակն, ըսի:

- Ի՞նչ պիտի ընեք:

- Երբ ձեր գործերուն վրա ընդարձակ գրեմ, այդ նամակն իմ հոգվածիս գեղեցիկ մեկ զարդը կը լինի:

- Շնորհակալ եմ. բայց կ'ուզեք որ ամեն ոք ենթադրե թե ես այնքան պարծենկո՞տ եմ որ մինչև իսկ այսպիսի նամակ մը ձեզ հանձնած լինիմ՝ զայն հրապարակ հանելով փառավորվելու նպատակով:

Այս խոսքերուն մեջ ակներև կը տեսնեի այն համեստ և փառքե խույս տվող Տիկին Մելիք-Ազարյանցն: Ներելի չէր ինձ այլևս պնդել: Ընդունեցի յուր փափուկ նկատողություններն: Կրնայի՞ գուշակել թե այդ նամակին այսքան շուտ պետք պիտի ունենամ²⁴:

Ցավոք, մինչ օրս մեզ անհայտ է Թագուհի Շիշմանյանի նկատմամբ «հայրական գորով մը տածող» Գր. Օտյանի նամակի ամբողջ բովանդակությունը, բայց Արփ. Արփիարյանի ակնարկներից երևում է, որ այն արևմտահայ հանրային-քաղաքական ու մշակութային կյանքի մշակման գործչի՝ տաղանդավոր գրագիտուհու նորավեպը ողջունող ու արժևորող առաջին ծանրակշիռ խոսքերից էր:

²⁴ Նույն տեղում:

Այն, որ Թագուհի Շիշմանյանը, հիրավի, համեստագույն անձնավորություն էր, երևում է նաև «Գարնան մի ասուպի» ինքնագրի սկզբնամասի՝ մինչ օրս անտիպ գրությունից. «Վեպ մը, որ դեռ անուն չ'ունի, որ ո՞վ գիտե թե պիտի վերջանա՞, և ո՞վ գիտե պիտի ունենա՞ ապագա մը, փոքրիկ ապագա մը...»: Այս տողերը գրվել են 1883-ի հունվարին: Ինքնագրում հեղինակը վկայում է, որ երկն ավարտել է մարտի 30-ին և սկսել օրինակել ապրիլի 7-ին: Մաքրագիրն ավարտել է ապրիլի 27-ին և գրել. «Վեպն ալ այնչափ փոքրիկ եղավ, որ բնականաբար փոքր ապագա պետք է ունենա»²⁵: Այնուհետև իր երկին տվել է պայմանական մի վերնագիր՝ «Գարնան անուրջը»:

Կարճ, ողբերգականորեն շատ կարճ տևեց Թագուհի Շիշմանյանի երկրային կյանքը. դուրյանական «երկնքի հիվանդությունը»՝ թոքախտը, բույն էր դրել նաև այդ զգայուն ու նուրբ հոգու կրծքում: Նրան չեն կարողանում փրկել ո՛չ լավագույն բժիշկներն ու առողջարանները և ո՛չ էլ հոգատար ամուսինը՝ ազգային բարերար Ալեքսանդր Մելիք-Ազարյանցը²⁶, մարդ, ով սերտ կապերի մեջ էր գրական շրջանակների հետ ու եռանդով մասնակցում էր Թիֆլիսի մշակութային կյանքին, հաճախ էր նյութական ու բարոյական օգնության ձեռք մեկնում Րաֆֆուն և վերջինիս մահից հետո էլ դառնում է նրա որդիներից մեկի խնամակալը:

1885-ի հունվարի վերջերին և հաջորդ ամսին արևելահայ ու արևմտահայ պարբերականները գուժեցին Ծերենցի հրաշալի դատեր վախճանը: «Թիֆլիսի ընտիր Հայուհյաց դասը կորցրեց յուր անդամներից մեկին,- ցավով գրում էր Թիֆլիսում լույս տեսնող «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը:- Ամուսյս 28-ին կատարվեցավ տիկին Թագուհի Մելիք-Ազարյանցի (դուստր դուստր Շիշմանյանի) հուղարկավորության հանդեսն: Մահը կարճել էր նորա կյանքը թոքախտով Սուխունում²⁷: Բավական մեծ բազմություն կանանց և տղամարդոց հարգել էին հանգուցելո հիշատակը իրանց ներկայությամբ: Պատարագիչ Ս. Առաջնորդն էր: Վանքի բակում հանգիստ տալիս, մեծ. պ. Եզեկյանցը կարդաց համառոտ և ազդու ճառ. հանգուցելո բարի հատկությունքը հիշելով, իբրև գթոտ մոր, իբրև անգին ամուսնո և իբրև ծնողասեր զավակի: Մի քանի կաթիլ արտասուք յուրաքանչյուրի աչքերից եղան վերջին հրաժարական ողջույնը հանգուցելույն»²⁸:

Ամենից սրտառուչը, սակայն, թերևս «Արևելյան մամուլ» հանդեսի խմբագրի կողմից գրված մահազոն էր՝ պարուրված խոր կսկիծով, հարազատի ջերմ սիրով, անգամ բանաստեղծականության հասնող քնարական շնչով: Եվ դա բնական էր. Ծերենցն ու իր դուստրը Մամուրյան ընտանիքի ամենամտերիմ մարդկանցից էին, ամնմացորդ համախոհներն ու հավատարիմները: Թագուհու նամականուց՝ հիմնականում ուղղված Մատթեոս Մամուրյանին, նրա «պինտ անուշ» տիկնոջն ու Հրանտ զավակին, ակնառու է այն ջերմ սերն ու նվիրվածությունը, որոնք առկա էին Շիշմանյանների ու Մամուրյանների միջև: Հաշվի առնելով վերոնշյալ մահազոնում տեղ գտած Թագուհի Շիշմանյան մարդուն ու գրական գործչին տրված դիպուկ բնութագրումներ-

²⁵ ԳԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, 27:

²⁶ Ալ. Մելիք-Ազարյանցը վախճանվեց տիկնոջից 37 տարի հետո՝ 1922-ին:

²⁷ Ծերենցի առաջին կենսագիրներից մեկը՝ Թ. Ջաքարյանը, գրում է, որ Թագուհի Շիշմանյանը «տարածամ մահվամբ վախճանվում է երկունքի մեջ», տե՛ս «Արաքս», հանդես, Ս. Պետերբուրգ, 1888, Գիրք Բ, մայիս, էջ 122): Մեզ արժանահավատ է թվում, սակայն, ցավալի կորստին անմիջական ականատես «Մեղու Հայաստանի» լրագրի թղթակցի հաղորդած տեղեկությունը:

²⁸ «Մեղու Հայաստանի», լրագիր, Թիֆլիս, 1885, ք. 8, 31 հունվարի:

րը՝ հարկ ենք համարում այն մեջ բերել ամբողջությամբ. «Լրագիրները բերին մեզի Կովկասեն ողբալի մի գույժ: Մահն իր սև քողով ծածկեր է ընտանեկան, գրական ու ազգային շրջաններուն մեջ իր ընտիր ծրուք փայլող անձնավորություն մը, այս է՝ Տիկին Թ. Մելիք-Ազարյանց, դուստր Մեծապատիվ Հ. Շիշմանյանի: Քանի՞ ծանր ու անդարմանելի է այս հարվածն ոչ միայն իր վշտաբեկ ամուսնուն, իր մատղաշ զավակներուն, իր ծերունագարդ հոր, այլ նաև Հայ ընկերության և գրականության:

Գեղեցիկ դաստիարակությամբ և ուսմամբ զարգացած, սրտի ու մտքի շնորհքով լի օրհորդ Թագուհի՝ երբեմն զարդ ու պսակն Օրթագյուղի աղջկանց չքնաղ ընկերությանց մեջ, իր հոր աչքին լույսն ու հոգվուն կենսատու շունչն, իբրև տատրակ տարագիր՝ Հայաստանի օդուն, ջրուն և ծաղիկներուն կարոտ, Պոսֆորի փիունքեն կ'թռի իր գորովալի հոր հետ այն աշխարհն ուսկից Արարատա ձյունափայլ սարերը կ'երկին, և կ'հուսա գտնել այն երջանկությունն որու արժանի էր, իր շնորհաշուք և համակրելի բնավորությամբ, իր ընտանեսեր և պարզասեր բնավորությամբ: Եվ իր հույսը կ'պսակվի տոհմիկ երիտասարդի մը, Մելիք-Ազարյանցի հետ, և իր ընտանեկան բույնը կ'ծաղկի, կ'վայելե կենաց անպատում անուշություններն: Բայց, ավա՜ղ, ինչու՞ այնքան շուտ սահին այդ բարեբաստիկ օրերն, ինչու՞ այնքան շուտ թռմին այդ երանության ծաղիկները: Տիկին Թ. Մելիք-Ազարյանց՝ նման մանիշակի՝ համեստ և անուշ, ինքն իրեն ստեղծած էր հատուկ մի աշխարհ որու մեջ կ'ապրեր անշշուկ ու անձայն, սակայն իր հոգին և նուրբ իմացականությունն, ազնիվ զգացումներու, զվարթուն ներշնչումներու և գեղեցիկ ու բարձր գաղափարներու գանձեր, անծանոթ չէին զինքն ի մոտուստ ճանչցող սիրելիներուն և ծանոթներուն:

Իր գրիչն՝ թեև իր սրտին պես զգայուն, թագուն ու ճոխ, հազիվ մերթ ընդ մերթ կ'արձակեր միայն մշույլներ Հայ գրական աշխարհին վրա, իսկ իր վերջին երկն, **Գարնան մի ասուպն**, թեև համառոտ ու սուղ նորավեպ, մարդկային կենաց մի փայլուն ու գեղուն մանրանկարն է, և թերևս վաղամեռիկ հեղինակուհիին նախազգացումներու մի տխուր արտահայտությունը: Վասնզի Տիկին Մելիք-Ազարյանց երևցավ մեզ իբրև գարնան մի ասուպ՝ կենաց մութ կամարին վրա գծեց շողեր ու կայծեր և ապա սլացավ անշուշտ լավագույն աշխարհ մ' ուր ոչ ցավ ու վիշտ, ոչ պատրանք ու լալույն կա, թողլով մեզ իր լուսագիծ և գեղաշնորհ հիշատակն, որ ինչպես ընտանեկան՝ մույնպես Հայության սրտին ու մտքին մեջ պիտի մնա կենդանի ու անմոռաց»²⁹:

Հայ գրական երկնակամարից ասուպի պես անհետացած գրագիտուհու կորստին արձագանքեցին նաև Արփիարյան եղբայրները: Նրանցից ավագը՝ Արփիարը, իր գրած մահախոսականն սկսելով «Երբ տունը պատրաստ է, մահը ներս կը մտնե» արաբական սարսռազու առածով, դրվատանքի դիպուկ խոսքեր է ասում Թագուհի Շիշմանյան մարդու և վիպասանուհու մասին, ներբողում նրա խոհուն միտքն ու նուրբ գրիչը՝ հեղինակին համարելով համազգային արժեք. «Տիկին Մելիք-Ազարյանցի մահը ազգականներու և բարեկամաց անձուկ շրջանակի մը մեջ միայն վիշտ ազդելու հանգամանքը չունի. այդ մահը իրապես ցավ կը պատճառե հայ մատենագրության, հետևաբար ամեն Հայոց: Մեր հոգետանջ կարոտությանց համար մատենագրությունն ու մատենագիրը ունին այն կոչումն, զոր կրոնքն ու քահանայք ունին տառապյալ հոգիներու հա-

²⁹ «Արևելյան մամուլ», հանդես, Զմյուռնիա, 1885, փետրվար, էջ 97-98:

մար: Մեր ժամանակը կաթոգին սիրով կը սիրե այն վիպասանությունը, որ խորագնին աչքով, գթալիր սրտով կը քննե մեր հոգեկան պետքերը, կ'որոնե մեր ցավոց պատճառները: Մեր նորածին վիպասանությունը հայ ժողովուրդին հրապուրիչ և սիրելի ընծայելու կարևոր ամեն հատկություններով օժտյալ էր Տիկին Մելիք-Ազարյանց: Յուր սրտին մեջ կը գտներ գթության և կարեկցության տենչը, և միտքը մշակյալ աճյունքան խնամոք, օժտյալ աճյունքան զարդերով, կարող էր գտնել ամեն կարգի շերտեր, որով մեր սրտերուն խորը կրնար թափանցել տալ այն ամեն զգացումներն, որոնցմով տոգորյալ էր ինքը: ... Ինչպես կյանքի՝ նույնպես և գրականության մեջ կ'ընթանար շնորհալի, հուշիկ, բայց գեղաճեմիկ քայլերով»³⁰: Արփ. Արփիարյանը հավելում է, որ «տաղանդավոր և ազնիվ» տիկնոջ մահը սգուն է ամբողջ Թիֆլիսը. ««Ի՛նչ կին, ի՛նչ կին»,- կ'ըսեր ամեն ոք»³¹:

1892-ին Թիֆլիսի Խոջիվանքի գերեզման այցելած Տիգրան Արփիարյանը ևս հիշատակի քերմ տողեր է նվիրել «իր գրական մեկամաղձոտ Մենիկ անունովը» հայտնի Թագուհի Շիշմանյանին՝ այն «համակրելի տիկնոջ որ Պոլսո հայ աղջկանց պատիվն եղավ Թիֆլիզու զարգացած դասուն մեջ»: Հրապարակախոս, քննադատ և նորավիպագիր կրտսեր Արփիարյանն իրեն հատուկ բարեխղճությամբ է նկարագրում գրագիտուհու գերեզմանը. «Մարմարյա կոթողին ճակատն արձանագրված է իր գրական անունը, և ստորև իր երկու երկերն (մեկն ինքնուրույն, մյուսը՝ թարգմանաբար.- Ալ. Մ.), ոտանավոր մը, ամուսնույն վիշտն ու հարգանքը.

Մ Ե Ն Ի Կ
ԳԱՐԱՆ ՄԻ ԱՍՈՒՊ – ԿԱՆԱՆՑ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ
ՊԱՏՍՈՒԹՅՈՒՆ
1859 – 1885

*
 * *
 Շողաց լուսավառ երկնքում
 Եվ անցավ հավիտյան անդարձ.
 Եւ մի գարնան ասուպ էր:

ԵՁԵԿՅԱՆ

*
 * *
 «Առ Թագուհի տիկին Մելիք-Ազարյանց, դուստր Հովսեփ-Շիշմանյանի-Ծերենց»
 Պատկառոտ սիրով՝
 ամուսինն
Ա. Մ. Ա.³²:

Հանճարեղ դերասան Պետրոս Ադամյանը նույնպես գրիչ վերցրեց ու որդեկրույս Ծերենցին նվիրված բանաստեղծություն գրեց՝ 26-ը չբոլորած դատեր մահվան առիթով.

³⁰ **Հրազդան**, Օրվան կյանքը. Տիկին Թագուհի Մելիք-Ազարյանց, «Արևելք», լրագիր, Կ. Պոլիս, 1885, ք. 339, 18 փետրվարի:

³¹ Նույն տեղում:

³² **Արփիարյան Տ.**, Հավլաբար (կովկասյան հիշատակ), «Մասիս», հանդես, Կ. Պոլիս, 1892, ք. 3958, 14 փետրվարի, էջ 49:

Գիտեմ, մինչ արդ զգալի չէր
Քեզ՝ բեղմնավոր կյանքիդ բեռ.
Ե ոչ այլացոյ թելք սպիտակ,
որք թվին օրեր, տարիներ,
աշխատանոք շիկնիս արոյամբք.
զի աղջիկըդ, ճակտիդ պըսակ,
թառամած չէր
տակավին:

Գիտեմ ծերույդ դեմքն հարգելի.
Ե կնճռոտած, ուներ ժպիտ,
զերթ վերջին շողն արևմըտի,
սփոփանաց դիտին շիթ.
որո աղբյուր՝ սիրտդ էր միայն
պահարանն այն... մարգարտի,
խնամքով պահված,
Ե անգին:

Մահն ալևոր ձեռքիցդ խըլեց
խոնջյալ ծերույդ գավազան.
ծաղկած սիրով քո դստեր,
միթե նորա չէ՞ր բավական
յուր մանգաղին հենարան
որ քեզ թողուց աննեցուկ,
հուսահատված
լիովին:

Ձի քեզանում մարդն ու քերթող
անմխիթար մընացին,
հայրը ողբաց յուր զավակը,
պուետն հոգվո յուր դրացին,
մուսա-դուստրը յուր սիրախանդ,
միանգամայն քնարն ու սիրտ,
ի՛ սուգ պատնած
լըռեցին:

Քո ցավերին չի կա՛ սփոփանք,
զայդ անոթիլ չե՛ն կարող.
միայն թե... գուցե ի՛ նըպաստ մեզ,
պետք է որ մինն աղոթող
լինի յ՛երկինս, սուրբ ողջակե՛զ.
դռան մեջ բանա նախապես,
դեռ չի գաղթած
մեր հոգին:

Այս համոզումն գուցե սփոփե
մեզ, յ՛այս ցավոց մահավայր.
որն որ չի տար սընունդ բարվույն,
և կարծրասիրտ ինչպես ժայռ,
հոգվո, մտաց ազնիվ յերկիրն,
խեղդե յուր մեջ, զինչ խորթ մայր,
չը զարգացած
տակավին:

Պատկառելի վիպասանիդ
մընում է արդ շարադրիլ
նորա կենաց գողտրիկ վեպը
և սրտումըդ տպագրիլ.
հոգվո աչոք կարդալ սփոփվիլ,
այնտեղ հիացմամբ միշտ նայիլ
յուր սիրամած
պատկերին:

Որո վըրա կը փայլեին
առաքինի նըշույլներ,
որդիական սիրո գորով,
անքուն գիշերցիվ հետքեր.
երբ որ գրական լուրջ երկանց
օգներ, նստած հորը քով,
ծառն ծաղկաբաց՝
ընդ պտղին³³:

³³ Աղանյան Պ., Առ պատկառելին Ծերենց. յուր վաղամեռիկ և բարեհիշատակ դստեր. Տիկին Թագուհի Մե-
լիք-Ազարյանցի մահվան առթիվ, ինքնագիր, ԳԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, 51:

Ծերե՛նցը... Թագուկի կյանքի վերջին օրերին շարունակ նրա սնարի մոտ էր. «Ծեր հայրը՝ որ կենաց տարուբեր դժբաղդությանց տարեր էր և այնպես համոզված թե կա ճակատագիր՝ Նախանանության ձեռք դրոշմյալ և անտի խուսել չիք հնար մարդու,- իր մասին պատմում է Ծերենցը,- ընդունեցավ այդ խիստ հարվածը այն վերջին օրերուն յորում մարդկային համեմայն կարողությանց անհույս՝ միայնակ հիվանդապահի պաշտոն կը կատարեր ի սնարս յուր մեկ հատիկ զավկին, մինչև այն վայրկյան յորում փակեց նորա երբեմն այնչափ լուսալիր և հետո այնչափ նվաղյալ աչքերն ի քուն հավիտենից»³⁴:

Ծերենցին արդեն այլ բան չէր մնում, քան հրաժեշտ տալ սիրասուն դստերը՝ սպասելով իրենց երկնային հանդիպմանը... Այդ մտորումների մեջ՝ հայրը վշտաբեկ սրտով մի ազդեցիկ բանաստեղծություն է նվիրում իր «միակ սփոփանք» դստեր հիշատակին՝ «Մնաս բարյավ» խորագրով.

**Մընաս բարյավ, որոյակ սիրուն,
քո հորդ միակ սփոփանք.
Ճակատագիրն այնպես վճռեց
զի նորա լաստ հարածուփ
Յաշխարհիս ծով ի տղա տիոց
միայնությամբ տատանի:**

**Ջերկար ուղին հատյալ երթա
նավահանգիստն անծանոթ.
Եվ ո՛ր գիտե՛՞ր մըրըրկաց
մընան նմա սպառնալիք,
Յորոց ըզքեզ զերծ պահպանել
եղեն սըրտին յուր մաղթանք:**

**Յարդ շատ եղև օտար աստեղց
և ի ներքո և յափունս
Նորա նավուն հեցյալ ի կողս՝
տարուբերյալ շրջեցար,
Լըքյալ երբեմն հեշտալի դեմս,
և զընկերաց քաղցր բարբառ:**

**Իսկ մինչ յայժմուս գողտր զավակաց
կայտռեն ըզքև թռիչք ոտից,
Եվ քաղցրածայն մըրմունցք՝ մայրի՛կ,**

³⁴ **Ծերենց**, Առաջաբան Էռնեսթ Լըկուվիեի «Բարոյախոսություն զկանանց» աշխատության, **Լըկուվիե Էռնեսթ**, Բարոյախոսություն զկանանց: Թարգմանեց յոթերորդ տպագրութենեն Թագուկի Շ. Մելիքազարյանց, Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Պերպերյան, 1889, էջ ԺԲ-ԺԳ:

մայրի՛կ գոչեն անդադար,
Թող ըզպապիկն զի երթիցե, յոր վայր իցե
Նախախնամին հրաման³⁵:

Երեք որբուկներ (Արփիներ, Լուսիկ, Սոֆի) թողած դստեր մահը կաթվածահար է անում ծերունագարդ հորը. Ծերենցը երեք տարի հետո վախճանվում է՝ անփոփվելով սիրասուն դստեր գերեզմանի կողքին: Վաստակած գրողի կյանքի վերջին տարիների տառապալից շրջանից մեզ է հասել նրա՝ Գր. Օտյանին ուղղված մի հուզիչ նամակը: 1887-ի 3/15 հուլիս թվակիր այդ նամակից հասկանալի է դառնում, որ ճակատագրի անողոք հարվածներից կքած պատկառելի վիպասանը, այնուամենայնիվ, կյանքին շարունակել է նայել փիլիսոփայորեն. չի խռովել Աստուծոց, պահպանել է մի խորունկ հավատ գալիքի՝ «ետքի կյանքի» նկատմամբ և ունեցել է սփոփանք՝ «երթալ» դեպի «նոր կյանք», ուր իրեն են սպասում իր սիրելիները.

«Սիրելի Օտյանդ իմ

Ահա քեզ անգամ մ'ալ կը գրեմ աս տողերը. ամսույս 13ին Վարդավառի երկրորդ օրը վերջապես ունեցա կաթվածի հարված մը և հիմա երբ աջ ձեռքով քեզ կը գրեմ, ձախը իմս չէ. թեպետ կես մարդ, բայց փա՛ռք Աստուծո, այնպիսի ազնիվ անձանց կամ շրջապատյալ որք որ զիս ամեն ամեն կերպիվ կը խնամեն և այս ողորմելի վիճակիս ծանրությունը չեն ուզեր ինձ զգացնել տալ. միթե այս նաև Աստուծո մեկ շնորհքը չէ՞. ահա անոր մի շնորհքն ալ այն չէ՞ որ որքան որ կը թողում աստ սիրելիք և մտերիմք՝ անդ ևս ուր պիտի երթամ պիտի գտնեմ զանոնք որ ինձ կ'սպասեն և նոր կյանք մը որուն վարագույրը վերջապես պիտի բացվի և որո համար այնչափ հետաքրքիր էի այսչափ երկար տարիներ: Դու որ սրտի մարդ ես, լավ կը հասկնաս այս իմ վերջի խոսքերս. Աստված զքեզ պահե միշտ իր շնորհաց մեջ. ողջ լեր. կը տեսնվինք հո՛ն և հոս նաև երբ Աստված շնորհե. մնաս բարյավ»³⁶:

Ցավոք, հասցեատերն արդեն չէր կարող կարդալ այս նամակը, քանի որ այն Փարիզ հասավ Գր. Օտյանի հոգեվարքի պահերին (1887-ի օգոստոս): Իսկ երբ քիչ անց Ծերենցն այցելում է Օտյաններին՝ մխիթարական խոսքեր ասելու իր ընկերոջ մահվան առիթով, ինքն այնպիսի ծանր կացության մեջ էր գտնվում, որ հանգուցյալի հարազատներն են ստիպված լինում մխիթարել նրան: «Խեղճ Շիշմանյան,- պատմում է Գր. Օտյանի եղբորորդին և միաժամանակ որդեգիրը՝ հանճարեղ երգիծաբան Եր. Օտյանը,- վերջին անգամ մեր տունն եկավ Օտյանի մահվան առթիվ մխիթարական այցելություն մը տալու: Կաթվածահար, անկարող, իր թևերեն մտանք մինչև վեր բերելու համար. խոսք մը չկրցավ ընել, լռիկ մնջիկ նստավ և ապա սկսավ արցունք թափել, «այն ծերունիի հատուկ դառն արցունքները որոնք իրենց ցամքած ակունքին խորեն ծանր ծանր կը հոսին»: Եվ մենք ստիպվեցանք մխիթարել զինքը:

Քիչ ժամանակ ետքը մեկնեցավ Թիֆլիս իր փեսին Պ. Ա. Մելիք Ազարյանցի մոտ ուր պիտի մեռներ քանի մը ամիսեն՝ 1888 փետրվար 17ին»³⁷:

³⁵ ԳԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, 20/1:

³⁶ **Օտյան Եր.**, Հովսեփ Շիշմանյան (Ծերենց), «Մասիս», հանդես, Կ. Պոլիս, 1893, թ. 3997, 26 հունիսի, էջ 390:

³⁷ Նույն տեղում:

2. Նամակներ և հուշագրություն

Թագուհի Շիշմանյանը ոչ միայն տաղանդաշատ հոր հոգևոր ներշնչանքն էր, «պահապան հրեշտակը», այլև գրական բարեխիղճ մշակ, ուն անտիպ նամակներում ու հուշերում, ինչպես նաև քրոնիկներում զետեղված տեղեկություններն այսօր անգնահատելի արժեք են ներկայացնում. դրանք մի կողմից ամբողջացնում են Ծերենցի կյանքի ու գրական, հանրային-քաղաքական գործունեության պատկերը, երկերի ստեղծագործական պատմությունը, մյուս կողմից բացահայտում, ճշտում ու սրբագրում են այս կամ այն նշանավոր մտածողի դիմանկարը, կենդանագրում հայոց պատմության 1870-80-ական թվականների ժամանակաշրջանը: Եվ ուշագրավն այն է, որ բարեկիրթ գրագիտուհին այդ ճանապարհին հաճախ է դրսևորում գրական զարգացած ճաշակ ու սթափ միտք:

Թագուհի հուշերի պատահիկներից մեկը, օրինակ, ճշգրտում է Ծերենցի՝ 1875-ի ամռանը Բերայի հիվանդանոցում բժշկի պաշտոնից հեռացվելու պատճառը: Հայտնի է, որ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին թուրքական բռնապետության դեմ ազատագրական պայքարի ուղին թևակոխած արևմտահայությունը պարտադրված էր դիմակայել նաև Արևմուտքի ճնշումներին: Ֆրանսիան ու հատկապես Վատիկանն իրենց ազդեցությունն Արևելքում զորացնելու և ժողովրդի ազատագրական պայքարը ջլատելու նպատակով ջանում էին միմյանցից օտարել ու թշնամացնել միևնույն ազգի տարբեր անդամներին: Կաթոլիկ քարոզչությունը նոր թափ է ստանում, երբ Կ. Պոլսում հայ կաթոլիկների համայնքի պարագլուխ է դառնում Անտոն Հասունյանը: Իսկ «հակահասունյան» պայքարի առաջամարտիկներից մեկը Ծերենցն էր: Եվ ահա Բերայի հիվանդանոցի ֆրանսիացի կաթոլիկ մայրապետները, իմանալով բժշկի հակակաթոլիկական պայքարի մասին, անհնազանդություն են դրսևորում, որի հետևանքով Ծերենցն ազատվում է զբաղեցրած պաշտոնից: «Երբ Թագուկ իր հորը հետ սանդուխին գլխի սենյակը մտավ, աղջիկը դուռը գոցեց և հորը վիզը պլլվեցավ: Հազար հարցմունք իր անթիվ համբույրներուն հաջորդեցին երբ միանգամայն պզտի մոմ մը կը վառեր: Հայրը բժիշկ էր. Բերա հիվանդանոցի մը բժշկություն կ'ըներ. գաղղ. մայրապետք որ հոն կը հսկեին իրենց բանասարկությամբք չէին թողուր որ այդ պաշտոնը առանց արտհատնումի վարե: Ուստի հարցուց աղջիկը թե նոր **էնթրիկներ** կայի՞ն, թե թևին վերքը ինչպես էր, թե ի՞նչ լուր կար»³⁸, - հուշագրում է Թագուհին:

Ներհուն դուստրն իր նամակներում երբեմն հաղորդում է այնպիսի տեղեկություններ, որոնք օգնում են ճիշտ հասկանալու արձակագիր հոր այս կամ այն ստեղծագործությունը: Այսպես, Ծերենցը «Թորոս Լևոնի» վեպում զետեղել է մի քանի ոտանավորներ, որոնք հարուցել են

³⁸ **Շիշմանյան Թագուհի**, Անվերնագիր գրվածք, Հիշողություն, ինքնագիր, 1 մայիս, 1877, Կիպրոս, ԳԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, 25:

Ս. Ալիշանի դժգոհությունը: Թագուհին այդ առիթով հոր միջոցով Ս. Ալիշանին տալիս է հետևյալ բացատրությունը. «Հայրս ինձի հանձնեց գրուցիլ ՚ի պատասխան սա խոսքերուդ՝ «ուրիշ անգամ ոտանավոր մի՛ մուծաներ... պատմե՛ զգացմունս, այլ ոչ վիպասանաբար քերթե...»: «-Երգողը ես չ'եմ, այլ գաղթականներն են որ Կիլիկիա կը հասնին ու կ'երգեն, մեջը երգը անցելույն ժողովուրդն է որ զՌուբեն կ'երգե»³⁹: Ասել է թե՛ վիպասանը նկատի է ունեցել Ռուբեն Ա-ի մասին Ռուբինյան իշխանության հաստատման շրջանում ժողովրդական շատ տարածված երգերը, որոնք վիպական հյուսվածքին հաղորդում են կենդանություն ու յուրահատուկ գունեղություն:

Թագուհի Շիշմանյանի հուշաբեկորները կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում նաև Սրբուհի Տյուսաբի կենսագրության ու ստացած կրթության որոշ մանրամասների ամբողջացման տեսակետից. օրինակ՝ այն, որ ապագա վիպասանուհու հոգատար մայրը ոչինչ չի խնայել դստեր բազմակողմանի զարգացման համար. Նազըլ Վահանը չափազանց խստությամբ է հետևել Սրբուհու ուսումնական պարապմունքներին: Վավերականության հետ միասին այստեղ ուշագրավը նաև այն է, որ հուշագրի գրիչը երբեմն ձեռք է բերում գեղարվեստական կերպարաստեղծման հատկանիշներ, և «բնորոշները» կարծես դառնում են «պատկեր-դիմանկարներ». «Իր մայրը որ շատ խստությամբ այս աղջկան դաստիարակության հոգ տարած էր, ծանրագլուխ կին մ'էր. յուր գյուղին աղջկանց դպրոցը հիմնած էր, նույնպես Աղքատախնամ ընկերություն մը, բայց նույն իսկ այս բարեգործությանց մեջ անախորժ պիտի երևեր նա լավ դիտող անձանց, վասնզի բարեգործության լավագույն մասը՝ «Այլոց վշտով վշտակրիլն» չ'ուներ նա: Տգեղ էր և իր միակ գեղեցկությունը բոլորովին ճերմկցած մազերն էին, որք դժբաղդաբար խիստ սև դեմք մը կը պսակեին: Գլխավորապես հոգ տարած էր նախ իր աղջկան երաժշտության մասին, կը փակե երգեր զայն պզտիկությունը դաշնակին սենեկին մեջ, կարը առնլով դրան դիմաց կը նստի մինչև որ երկու երեք ժամեր հոն անցնե դաշնակին ձայնը լսելով: Աս խնամքն ալ պարապը չ'էր գացած վասնզի ամենը կ'ըսեին թե Օր. Վ.<ահան> լավ երաժիշտ է, և երբ Թագուհի հոն երթար և զայն դաշնակին դեմը նստած գտներ, չ'էր ուզեր որ ելնե, համակարծիք էր բանաստեղծին որ իրեն համար կ'ըսեր.

«Լու՛ն կաց գիշերց սիրուն խոսնա՛կ
Լու՛ն կաց, կուսին երբ ՚ի դաշնակ
Երթևեկին մանու թաթիկք»⁴⁰:

Հուշագիրն այնուհետև հավաստի մանրամասներ է հաղորդում Տյուսաբի անձնական կյանքից՝ այդ ընթացքում արտահայտելով սեփական վերաբերմունքը. «Ամենեն առաջ բժիշկի մը նշանված էր, այդ նշանը ետ տրվեց բժիշկին կողմեն, վասնզի վառվռուն և խոսուն աղջիկը ահաբեկ դարձուց հանդարտ և խոհուն մարդը, որ մտածեց թաքուն թե ան որ վարժած էր գովվիլ, երևի և շլացնիլ՝ ընտանեկան անձուկ շրջանին մեջ երջանիկ պիտի չ'ըլլար և չըներ:

³⁹ ԳԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, 2/11:

⁴⁰ ԳԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, 25: Թագուհու մեջբերած չափածոն Սկրտիչ Պեշիկբաշյանի «Աշուն» բանաստեղծության 37, 39 և 40 տողերն են:

Ձինքը ճշմարտապես սիրողը⁴¹ այն սիրով որ ավելի պաշտաման մը կը նմանի և միայն կատարելություն մը կը գտնե յուր պաշտած էակին վրա Պեշ.[իկթաշեն] եղած: Չ'են գիտեր թե աս սերը հավասար էր փոխադարձ, բայց հայտնի է թե տխուր կյանքի մը վրա եթե ոչ երջանկություն գոնե երջանկության հով մը տվավ: Եվ երբ բանաստեղծը «դիմեր հուշիկ 'ի գերեզման» Պեշիկթաշյանի բարեկամն ամեն արգելք 'ի գործ դրավ մինչև անոր մահը»⁴²:

Թագուկի թիֆլիսյան գրառումներն արդեն վերաբերում են արևելահայ կյանքին: Դրանցից մեկում, օրինակ, նա խանդավառված պատմում է, որ Թիֆլիսում քաջածանոթ են արևմտահայ գրականությանը, կան Ղևոնդ Ալիշանի բանաստեղծություններով սքանչացողներ, երգում են Մկրտիչ Պեշիկթաշյանի երգերը. «Արդեն այս տեղ Պոլսո գրագետ ըլլալով Հայր Ղևոնդը կը ճանչին որ սքանչացողներ ունի, Պեշիկթաշյանը՝ որու երգերը կ'երգեն և Ծերենց որու վեպը կարդացեր են»⁴³: Գրագիտուհին հիշում է նաև Գաբրիել Սունդուկյանի հետ առաջին հանդիպումը և դրամատուրգի խոր մտահոգությամբ արտաբերած նախադասությունը հայի ճակատագրի մասին. «Վանդակը կոտրվել է, թռչունները ցրվել են»⁴⁴:

Թագուկի Շիշմանյանի նամականիում վերջին տեղում չեն նաև 19-րդ դարավերջի հայ հանրային-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած իրադարձությունների հիշատակումները: Այսպես, նա Սրբուհի Տյուսաբին հասցեագրած մի նամակում (1876, 13 հունիս) ակնարկում է սուլթան Աբդուլ Ազիզի գահընկեցության և Սուրաթ 5-րդի գահակալության շրջանում Միհրդատ փաշայի՝ Գրիգոր Օտյանի հետ միասին կազմած օսմանյան Սահմանադրության քննարկման մասին. «Մի՛ կարծեք թե անտեղյակ ենք քաղաքականացյալ աշխարհե. օրագիր կ'առնենք և կ'իմանանք որ հեղափոխություն կ'ընեք առանց արյուն թափելու...»⁴⁵:

Մեկ ուրիշ նամակ էլ՝ ուղղված իր պոլսեցի դասընկերուհի Հերիզա Յուսուֆյանին (1876, 4 օգոստոս), խոսում է 17-ամյա աղջկա՝ քաղաքականությանը վերաբերող մտածելակերպի սթափության մասին: Այսպես, երբ Կ. Պոլսի լրագրերից մեկը ստահող լուրեր է հաղորդում, թե իբր Կովկասի հայերը մեծ խռովություն են բարձրացրել Ռուսաստանի դեմ, բանտարկվել է հայոց կաթողիկոսը, և փոխարքա Միխայիլն էլ այնտեղ թագավոր է հայտարարվել, Թագուկը Նիկոսիայից հեզմաբար գրում է. «Քաղաքական մասին սխալ լուրեր եղեր են 'ի Պոլիս. և մանավանդ ազգային անտեղի լուրը գրողներն ու ծախողները սրիկա, բայց հավտացողներն ալ քիչ մը զարմանալի են. մի՞թե կարելի էր որ Ռուսիո կառավարությունը այնչափ impolitigue (քաղաքականությանն անհարիր.- Ալ. Մ.) բան մ'ըներ այն միջոցին որ ինչպես կը տեսնենք խռովությանց ժամանակ մ'է. իսկ Կովկասու հայոց **հեղափոխությունը** նույնպես անհավատալի է որովհետև Միքայել դուքսը՝ ռուս մը և ոչ սովորական ռուսաստանցի դուքս մը, այլ նույն իս կայսեր եղբայրը՝ կրնա՞

⁴¹ Մ. Պեշիկթաշյանը եղել է Ս. Վահանյանի հայերենի տնային ուսուցիչը և բուռն զգացմունքներ է տածել նրա հանդեպ:

⁴² ԳԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, 25:

⁴³ Նույն տեղում, 2/11:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁵ Նույն տեղում:

հայոց ապստամբության գլուխ ըլլալ,- մանավանդ երբ ինք ճամբորդություն կ'ընեն: Աս ալ չ'ի՞ն գիտեր Պոլիս թե որ և է մեկը, նույն իսկ երբ դուքս է, չ'կրնար միանգամայն երկու տեղ գտնվիլ»⁴⁶:

Թագուհի Շիշմանյանի 1879-ին Թիֆլիսից գրած նամակները կենդանագրում են հայոց արևելյան գաղթօջախի կյանքի պատկերները՝ յուրակերպ կենցաղով ու վարքուբարքով և մարդկային հարաբերություններով այնքա՛ն տարբեր պոլսահայ միջավայրից: Նոյեմբերի 21-ին տիկին Մամուրյանին հասցեագրված նամակում նախ պատմվում են Թիֆլիսից ստացած առաջին տպավորությունները, մասնավորապես այն, որ վրաց մայրաքաղաքում գերազանցապես բնակվում են հայեր, որոնց մեջ սակավաթիվ չեն ազգասերներն ու բարեկիրթները. «Հիմա նաև ալ Վրաստան չ'է Թիֆլիս, այլ Հայաստան մը՝ ուր ազգասեր՝ կրթյալ հայեր կան, և որոնք պետք է ըսել թե մեզի՝ այսինքն հորս՝ կամ լավ ևս **Թորոսի** հեղինակ Ծերենցին մեծ սեր և համակրություն ցույց կուտան: Գլխավորապես տեսնվեցանք «Փորձ»ի խմբագիր պ. Աբգար Հովհաննիսյանցի հետ, որ կինը՝ քույրերը և գրական աշխատակիցներուն ներկայացուց մեզ. այնպես որ քանի մը գիշեր շարունակ զանազան տուներ անցուցինք»⁴⁷: Թագուհին դուր էին եկել նաև Թիֆլիսի «ազնիվ տիկիները», օրիորդների մի մասը, «պզտի չոճուխները»... Պոլսահայ աղջիկը, սակայն, մատնանշում է նաև անխուսափելի որոշ տարբերություններ, հատկապես այն, որ «նյութական մասը աս աշխարհքիս մեջ մեծ տեղ ունի», և թիֆլիսահայ օրիորդները, ի տարբերություն պոլսահայերի, բավական ազատ վարքուբարք ունեն: «Ես թեպետ հրամանքիդ պես Ամերիկա չ'եմ գացած,- գրում է Թագուհի Ս. Ալիշանին՝ ակնարկելով վերջինիս՝ դրամագիտության ասպարեզում մասնագիտացումն ավելի խորացնելու նպատակով 1845-ին Ամերիկա մեկնելը,- բայց լսածես և քիչ մ'ալ ճամփորդությանց մեջ հանդիպած ամերիկացի ընտանիքներեն դատելով՝ այս տեղի հայ աղջկանց ազատ կերպն ու վարքը շատ կը նմանի ամերիկացվոց բարուց: Ըսենք օրինակի համար 18 տարեկան բավական լավ վիճակ ունեցող աղջիկ մը. առտուն առանձին դուրս կ'ելեն՝ կ'երթա *Scole Musicale* (երաժշտական դպրոց.- Ալ. Մ.) դաշնակի դաս առնելու. անկից քաղքին մյուս ծայրը կ'երթա այս ինչ գրածախին խանութը գիրք կամ օրագիր առնլու, հետո միտքը կուզա թե այցելություն մը պետք էր ընել՝ այն ալ կ'ընեն, վերջը խելքին կը փչե իր զարդարանքին վերաբերյալ բան մը գնել՝ կը մտնե խանութ մը՝ կը գնե զայն և տուն կը դառնա ժամը 3ին, վասն զի հոս 3ին կը ճաշեն:- (Այս ընդհանուր դրություն է այս տեղի դաստիարակության)»: Նամակագիրը, սակայն, անմիջապես հավելում է, որ «պարսավելու մտքով չ'է իր ըսածը». «Ես տեսա և տեսնվեցա լավ կրթյալ և սիրուն աղջկանց հետ»⁴⁸:

Նամականու մեջ Թագուհի գրիչը տեղ-տեղ ձեռք է բերում քննադատական ու հեզմական երանգներ, օրինակ, թիֆլիսահայ գաղթօջախում հաճախադեպ օգտագործվող «նիհիլիսթ», «սոսիալիսթ» և «որչափ ուզիս **խթով**» վերջացող բառերի կամ էլ վարժարանների «գերմանական **իտեալական** դասատուների» նկատմամբ: Նրան զարմացնում էր տեղի հայ վարժարանների, մասնավորապես Գայանյան ուսումնարանի կրթական անմխիթար վիճակը, որի պատճառով «հայ դպրոցներե ելնող աղջիկներ Ռուսաց **գիմնազ** կը մտնին». «Եվ հետո տեղի «համալսարա-

⁴⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁸ Նույն տեղում:

նական»ները... խելքերնին մտքներին գերմանական դաստիարակության տված են, որու բարձրությունը կ'երևա թե չի հասկնալուս՝ շտկե շիտակ ծուլության դաստիարակություն պիտի գրուցն: Օրինակի համար, պզտի դասատան աշակերտներ տեսա որոնք դատապարտված էին տարի մը մինչև 10 (տասը) թիվը սովորիլ»⁴⁹: Ակնհայտ է, սակայն, որ գրագիտուհին ոչ մի դեպքում չի չարախնդում. արևելահայոց «շատ պակսությունների» մեջ նկատում է էականը՝ համընդհանուր հայրենասիրությունը». «Հարուստ և աղքատ, այր և կին, ամեն կարգի մարդ հայրենասեր է»⁵⁰:

3. Քրոնիկներ

1878-ին Թիֆլիս տեղափոխված պոլսահայ օրիորդի առջև, ինչպես արդեն երևաց նրա նամակներից, բացվում է բոլորովին նոր աշխարհ: Նա աստիճանաբար սկսում է հետաքրքրվել արևելահայոց ինչպես հանրային-քաղաքական, այնպես էլ դաստիարակության, լուսավորության և կրթամշակութային հարցերով, հանգամանք, որը փոքր-ինչ անց՝ արդեն ամուսնանալուց հետո, պիտի ծնունդ տար «Մասիս» լրագրի էջերում «Դես ու դեն» խորագրի տակ «**Օ. Ծ.**» (օրիորդ Ծերենց) ստորագրությամբ լույս տեսնող իր «կայծակնացայտ քրոնիկներին»: Թեև այդ քրոնիկները սակավաթիվ են⁵¹, այնուամենայնիվ, ինչպես Արփ. Արփիարյանը կասեր, «գեղեցիկ տիպարներ են թեթև ոճի»⁵²: Դրանք, ի տարբերություն Թիֆլիսից Կ. Պոլիս առաքվող մյուս թղթակցությունների խուռներամ, ծանրաբարո ու զգուշավոր բնույթի (օրինակ՝ նույն շրջանում «Մասիսում» «Շամշագրամ» կեղծանունով հանդես եկող թիֆլիսյան թղթակցի), գրված են եվրոպական քրոնիկագրության չափանիշներով՝ թեթև ու ազատ ոճ, անկաշկանդ ու անաչառ հայացք, և, որ թերևս ամենակարևորն այն է, որ հրապարակագրուհին տեղեկատվությանը, վավերական փաստին հմտորեն ընդելուզում է գեղարվեստական ինքնատիպ հանդերձանքը՝ խոսքը դարձնելով էլ՝ ավելի պատկերավոր ու կենդանի, անմիջական ու ազդեցիկ:

Թագուհի Շիշմանյանի քրոնիկներում ամենից առաջ վառ գուններով երևում է Կովկասի մայրաքաղաքը՝ իր բազմազգ բնակչությամբ, գունեղ նիստուկացով ու սովորություններով, «առավուտը միրգ ծախող և իրիկունը գինովցած» կինտոներից մինչև «օրվան հագուստն ու զարդը վայելուչ ընտրելու դեռևս բավական զարգացած ճաշակ» չունեցող աղջիկներով, Եվրոպայով շրջագայած, «ճաշակ և գիտություն ունեցող» տիկնանցով... Ուրիշ խոսքով՝ քրոնիկներն ունեն նաև ազգագրական արժեք: Դիպուկ են գրագիտուհու բնորոշումները հատկապես ազգերին ներկայացնելիս. «Վրացիք կը բաղկանան՝ սովորաբար գեղեցիկ, միշտ շռայլ, միշտ ծուլ, միշտ գրպաննին դատարկ անհամար իշխաններե (որոնց վրա երբեմն Տյումա այնքան զմայլած է), և ամենահասարակ ժողովուրդե, ինչպես խոհարար՝ ծառա՝ մրգավաճառ կըն»⁵³: Նրա հայացքից չի

⁴⁹ Նույն տեղում:

⁵⁰ Նույն տեղում, Հերիգա Յուսուֆյանին ուղղված՝ 1878, 27 դեկտեմբերի թվագիր նամակը:

⁵¹ Տե՛ս «Մասիս», լրագիր, Կ. Պոլիս, 1879, թ. 2438, 1/13 հոկտ., 1879, թ. 2495, 8/20 դեկտ., 1880, թ. 2560, 27 փետր./10 մարտ, 1881, թ. 2858, 1 ապր./13 ապր.:

⁵² Տե՛ս **Հրազդան**, Օրվան կյանքը. Տիկին Թագուհի Մելիք-Ազարյանց, «Արևելք», լրագիր, Կ. Պոլիս, 1885, թ. 339, 18 փետրվարի:

⁵³ «Մասիս», լրագիր, Կ. Պոլիս, 1879, թ. 2438, 1/13 հոկտեմբեր:

վրիպում նաև մի կարևոր հանգամանք՝ հայերն էական դեր ունեն վրաց կյանքում, անգնահատելի նպաստ են բերում զանազան ոլորտներում. «...ամենեն նշանավոր ընտանյաց բժիշկը Յայ է՝ իրենց թատերական խումբին առաջին դերասանք Յայ են. իրենց բնիկ երկրին հարստությունը Յայք չնչին խանութպանեն սկսյալ մինչև կարող վաճառականը գրաված են. վերջապես կարելի է ըսել թե՛ ինչ որ **դեռ** ունին, Յայոց միջոցով է...»⁵⁴: Հողավածագրին երևի թե մնում էր ավելացնել, որ հայերը Թիֆլիսում կատարում էին փաստորեն նույն դերը, ինչ Կ. Պոլսում, սակայն «Մասիսի» զգուշավոր խմբագիր Կ. Ութուճյանը դա չէր կարող տպագրել 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո ավելի ահագնացած համիդյան գրաքննության պայմաններում:

Քրոնիկագրի սրատես հայացքն անմիջապես նկատում է հասարակական կյանքում օր օրի բարձրացող նոր խավին՝ բուրժուազիային, և ուշագրավն այն է, որ ընդհանուր դժգոհության մթնոլորտում, երբ նրան «ազնվականը շատ սինլքոր կը համարի, զոր ժողովուրդը շահասեր կը գտնե, զոր վիպասանը ծաղրելի և բանաստեղծը նյութապաշտ կը նկարագրեն», Թ. Շիշմանյանը հասարակական-տնտեսական կյանքի գալիք առաջընթացը վերապահում է հենց այդ խավին. «Բայց որ՝ եթե խորը քննվի՝ ազգի մը կենսական մասն է, վասնզի իրմե կ'ելնեն արհեստավոր՝ աշխատող դասը և շատ անգամ մեծ մարդիկ»⁵⁵:

Գրագիտուհին պոլսահայ գաղթօջախի հայրենակիցներին տեղեկացնում էր նաև Թիֆլիսում գործող հայկական կրթօջախների մասին՝ մասնավորապես կանգ առնելով «Թիֆլիսու Յայուն պարծանք» Գայանյան օրիորդաց վարժարանի վրա: Հայրենակիցներին ցավ չպատճառելու համար զանց առնելով այնտեղ տիրող կրթական մակարդակը, որին այնքան էլ չէր հավանում (այդ մասին նա գրում էր միայն մասնավոր նամակներում), Թագուհին մատնանշում էր մի էական հանգամանք՝ ուսուցիչների անձնավորությունն ու անշահախնդրությունը և մեծահարուստ խավի՝ կրթական գործին եռանդուն աջակցելը. «Դիտելու արժանի է որ Գայիանյան ուսումնարանի դասատվաց մեկ մեծ մասը տարիներե ՚ի վեր կը շարունակեն ձրի դասախոսություն: Յայկական հարատևությունը տեղվույս Յայուն առաքինությանց մեկն է. վարժապետք՝ վարժուհիք՝ աշակերտք ջանքով կաշխատին ուսումնարանի հիմնարկության տասնամյա տարեդարձն ընել շքեղությամբ: ...Այս վարժարանը մեծ հույս և բարի օրինակ է. իր ուսումնական հառաջադիմությունը ինչ աստիճան որ լինի՝ ինձ համար երկրորդական է երբ նկատեմ ոգին՝ որով աղջիկներ հոն կը դիմեն ազգային լեզուն իրենց տուները տանելով: Տեսա նաև ազնվական և մեծատուն ընտանյաց օրիորդք՝ որք կերթան ձրի կաշխատին, իբր վարժուհի ճշդությամբ դասախոսությունք կընեն, կան կը վարժեցնեն աշակերտները...»⁵⁶:

Թ. Շիշմանյանը, քաջ գիտակցելով թատրոնի կատարած դերը ժողովրդի կյանքում, մասնավորապես հատուկ ընդգծելով, որ «թատրոնը դաստիարակության միջոց է», և «որուն օգտակարությունը հայտնի կ'երևի երբ մտածենք թե ազգային լեզվի նույնչափ և ազգայնության վրա մեծ ազդեցությունը կը տեսնվի», քրոնիկներում չափազանց բարձր է գնահատում թիֆլիսահայ թատրոնը՝ թե՛ այնտեղ հավաքված դերասանական խմբի և թե՛ խաղացանկի առումներով. «Թիֆ-

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Նույն տեղում:

⁵⁶ Նույն տեղում, թ. 2495, 8/20 դեկտեմբեր:

լիսու Չայ ժողովուրդը այս նյութիս մեջ խելոք շարժեցաւ. քանի մը նշանավոր անձինք միասին հանձնախումբ մը կազմեցին ուղղութիւն տալու համար Չայ տեսարանին, և իրենք մինչև այսօր այնպես վարվեցան որ վրացի և նույն իսկ Ռուս տեսարանները ստոր վիճակի մեջ են Չայուն հետ բաղդատութեամբ: Մի և նույն եղերօր ֆրանսերեն թարգմանյալ ի Ռուս և ի Չայ, ներկայացյալ տեսարանի վրա քանի մը ավուր տարբերութեամբ, անկարելի է բաղդատել Չայուն գերազանցութեամբ»⁵⁷:

Իրեն հաճելի նյութի մասին խոսելիս քրոնիկագրի գրիչը ձեռք է բերում զվարթ երանգներ, հեղինակը դառնում է կատակաբան ու մեջբերում ժողովրդական կենդանի արտահայտութիւններ՝ այդ ընթացքում չմոռանալով դրանք հասկանալի դարձնել արևմտահայութեանը: Այսպես, նշելով, որ Թիֆլիսի հայկական թատրոնը միշտ լեւի-լեցուն է հանդիսատեսներով, և նույն օրվա տոմսակներ գտնելը՝ անհնար, պատմում է. «...զավեշտաբան Թիֆլիսցին երբ ձեռնունայն կը դառնա չի կարենալով տոմսակ ճարել՝ սրտնեղութեամբ կ'ըսէ. «Չենց գիտենաս գեղարքունի լինին ծախելիս». (կարծես գեղարքունի ծուկն կը ծախեն)»⁵⁸: Թիֆլիսի հայ թատրոնի հաջողութեան գրավականներից մեկը նա իրավացիորեն տեսնում է վերատեսուչ հանձնաժողովի կողմից «յուր դերասանները լավ վարձատրելու» և «նոցա մեջ պատահած գրգռութիւնը հանդարտեցնել ջանալու» հանգամանքներում:

Քրոնիկագիրը պոլսեցիներին տեղեկացնում է, որ Թիֆլիսում բացառիկ հաջողութեամբ են անցնում Պ. Ադամյանի, Սիրանուշի և մյուս արևմտահայ դերասանների հյուրախաղերը, այն, որ եթէ «Ադամյան այն գիշերվան կեցցեներու հաշվովն ապրի, պետք է կարծեն մեկ քանի հարյուր տարիներ ողջ մնա»: Չիշատակելի է, սակայն, որ գրական բարձր ճաշակով օժտված գրագիտուհին ընդհանուր հիացմունքի համապատկերում անգամ բոլոր դեպքերում մնում է անաչառ և անմիջապես մատնանշում է նաև սովերները. «Ադամյան՝ յուր բոլոր կատարելութեամբք՝ չափազանցութիւններ ուներ երբեմն և բնականութեան սահմանեն դուրս կելներ»: Իսկ ամենից ուշագրավը թերևս այն է, որ Թ. Շիշմանյանը, մտահոգված միևնույն ժողովրդի տարանջատ հատվածների լեզուների՝ արևմտահայերենի ու արևելահայերի մերձեցմամբ, ուրախութեամբ նկատում է, որ արդեն նշմարելի է առաջընթացը. «Դերասանաց խումբը Պոլսեցվոց և Թիֆլիսեցվոց կազմյալ լեզվի խառնուրդ մը կը շինէ անզգալի կերպով. թեպետ հիմա դեռ ոչ գիտութիւնն և ոչ ճաշակն է առաջնորդ այս խառնուրդին, բայց անտարակույս ժամանակն ու գրականութիւնը պիտի շինեն լեզուն. սկիզբ մը կա և այդ բավ է»⁵⁹:

Թիֆլիսից Կ. Պոլիս հասցեագրված քրոնիկներում ուրույն կերպով են դրսևորվում նաև գեղագետ հեղինակի գրական-քննադատական հայացքները՝ կապված մի դեպքում՝ գրական ուղղութիւնների, մյուս դեպքում՝ գրական երկի օգտակար // անօգտակարութեան հետ: Չետաքրքրականն այն է, որ գրագիտուհին դատում է բավական ազատ, իրավացիորեն նախապատվութիւն չի տալիս գեղարվեստական այս կամ այն մեթոդին, չի տարվում նորաճութեամբ. նրա համար հիմնական չափանիշը երկի մնայուն արժեքն է, որն իր հմայքը պահպանում է բոլոր դա-

⁵⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹ Նույն տեղում:

րերում. «Գալով թատերական հեղինակաց ընտրության, վիպասանական դպրոցին դեմ կան ունանք որ ծայն կ'արձկեն և կ'ուզեն իրական դպրոցին պաշտպան հանդիսանալ հետևողությամբ Ռուս գրականության: Աշխարհքիս սովորությունն է, ինչպես զգեստներու ձևերուն նոր ձև մը կը հաջորդե, նույնպես գրականության տեսակներուն տեսակներ կը հաջորդեն. բայց միշտ հանճարը կը մնա և կը տևե դարերով. մարդիկ միշտ պիտի կարդան՝ պիտի հանդիսացնեն մեծ հեղինակաց գործերը, թեպետ քսան դար անցած լինի: Դասական՝ վիպասանական՝ իրական մեծ հանճարները՝ Սոփոկլ՝ Շեքսպիռ՝ Քոռնետլ՝ Մոլիեր՝ Շիլլեր զանազան ազգաց մեջ միշտ մեծ են, միշտ ժողովրդյան ճաշակը բարձրացնելու համար ստեղծված, և շատ անգամ շտեմարանք են նաև ուրիշ երևելի հեղինակաց»⁶⁰: Ինչ խոսք, սա այսօր էլ ուսանելի հայացք է, որն ուղղակի շփման եզրեր ունի հանճարեղ Յ. Պարոնյանի դատողությունների հետ, ով ևս առաջ էր քաշում գրական միջակությունների ու հանճարների տարբերակման խնդիրը, գտնում, որ արվեստի ճշմարիտ երկերն անմահ են, իսկ հանճարը ո՛չ ազգություն ունի, ո՛չ էլ կրոն. «Հանճարի ծնունդ եղող բանաստեղծություն մը լավ ընդունելություն կը գտնե Անգղիայեն, որչափ ալ անոր հեղինակը սլավ ըլլա»⁶¹:

Գալով գրական երկի օգտակար // անօգտակար, բարոյական // անբարոյական բնույթի որոշմանը՝ գրագիտուհին կարծում է, որ բնավ չի կարելի հապճեպ հետևություններ անել, ինչպես ժամանակին հայ քննադատները վարվեցին, օրինակ, Վ. Յյուզոյի «Անջելոն՝ Պադուայի բռնակալը» դրաման (1835) հայկական բեմում ներկայացնելու ժամանակ. նրանցից ոմանք չհասկացան, որ հեղինակը ձաղկել է ոչ միայն արատավոր երևույթները, այլև առաքինության քողի տակ խնամքով ծածկված կեղծ բարոյականությունը. «Վ. Յյուզոյի **Անճելոն** կուտային անցյալները. եղան ոմանք որ ըսին կամ գրեցին թե **Անճելոն** օգտակար չէ Հայ հասարակության, և առաջ երթալով **անբարոյական** նաև դատեցին: Բարոյականության մասին այդ քննադատը չի տեսան որ հեղինակը ոչ միայն երևույթը կը դատապարտե, այլ նաև կեղծ բարոյականությունը, որ առաքինության քողերու տակ կը ծածկվի և արհամարհ ակնարկ կը ձգե սովորական և ստորին անառակության վրա: Այս բարոյականին առջև, ուր անառակությունն ու կեղծավորությունն և առնացի անիրավ բռնությունը հավասար կը շանթահարե մեծ հեղինակը, ոչինչ են բանավոր մը դյուբական գորություն և թնդեցուցիչ դեղի մը անհավատալի կարողություն, որ մեռելի նման կը քնացնե կին մը»⁶²:

Ի դեպ, Թիֆլիսում նոր-նոր հաստատված ներհուն մտածողն անմիջապես նկատում է արևելահայ հատվածում ձևավորված գաղափարական սուր պայքարը «մեղվականների» ու «մշակականների» միջև, պայքար, որն զգալի էր նաև թատերական ներկայացումների ժամանակ. «Մեծամասնությունը՝ զոր ոմանք **Մեղվական** կ'անվանեն, և որ պաշտպան էր թատերական հանճնաժողովին և նոցա խումբին, որ ի Պոլսո քաջածանոթ դերասան մը՝ Ադամյանը՝ և երկու դերասանուհիք բերել տված էր, և փոքրամասնություն մը, որ **Մշակականք** կարելի է անվանել, վասնզի նորա գրգիռն և ոգին **Մշակի** խմբագրին դժկամակութենեն կը ծագեր»: Այս առիթով, ա-

⁶⁰ Նույն տեղում:

⁶¹ **Պարոնյան Յ.**, Երկերի ժող. տասը հատորով, հ. 2, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1964, էջ 129:

⁶² «**Մասիս**», լրագիր, Կ. Պոլիս, 1879, ք. 2495, 8/20 դեկտեմբեր:

հա, քրոնիկագիրը դառնում է զվարճախոս, նրա ոճը ձեռք է բերում հումորիկ երանգներ, և գրեթե նույն պարոնյանական հեզնանքով նա արևմտահայ հատվածին է ներկայացնում Գրիգոր Արծրունուն՝ սեղմ տողերում ակնարկելով նրա և՛ ազնվական ծագումը, և՛ ստացած գերմանական կրթությունը, և՛ «Մշակում» հաճախ կիրառվող անպատշաճ ոճը. Գրիգոր Արծրունին «Պոլսեցվոց հետաքրքիր մասին արդեն ծանոթ է յուր քաղցր ոճով և մարդավարական գրությամբ, զոր կարելի է վկայություն համարիլ յուր ծագման ազնվականությանն և բարձր գիտության»⁶³: Արդեն մեկ տարի հետո՝ 1880-ին, Յ. Պարոնյանն իր «Ազգային ջոջեր» երգիծական դիմապատկերների «Գրիգոր Արծրունի» դիմանկարում գրեթե նույն կերպ պիտի բնորոշեր «դեղուկտիվ «Մշակի» «ինդուկտիվ խմբագրին». «...Արծրունին պոլսեցիներուն **անտարբերությանը** վրա սրդողելով կը մկրտեր զանոնք **թեթև, կեղծ ազգասեր, շուներու և գողերու խառնուրդ** և ուրիշ այնպիսի ածականներով, զորս լրագրի մեջ հրատարակելու համար մարդս անպատճառ գերմանական դրոշակ ունենալու է»⁶⁴:

Ինչպես նկատելի է, Թ. Շիշմանյանի քրոնիկներն աչքի են ընկնում ոճական առանձնատուկ կենդանությամբ. հեղինակը հաճախ է կիրառում դիպուկ համեմատություններ ու հակադրություններ, ժողովրդական բանահյուսության բեկորներ կամ աստվածաշնչյան արտահայտություններ: 1879-ի նոյեմբերի 11-ին գրած քրոնիկում, օրինակ, խոսելով Սարգիս Ջալալյան եպիսկոպոսի՝ կարոտյալ հայրենակիցներին թողած տպավորիչ կտակի մասին (25.000 ռուբլի), նա այսպիսի համեմատությամբ է ներկայացնում ազգային բարերարի թաղումը. «Բավական էր յուր թաղման հանդիսին ներկա լինիլ, բավական էր համբերությամբ և սիրով տանիլ ջրհեղեղի մնացորդ անձրևին որ Թիֆլիսու փոխարեն արտասուք կը թափեր»⁶⁵: Դրան անմիջապես հետևում է սուր հակադրությունը՝ արված Կովկասի փոխարքայի արքունիքում բարձրաստիճան մի պաշտոնյայի՝ «իտալական և հունական արյան խառնուրդ» **Ֆրանկինին**՝ Կարսում հայկական դպրոցները փակելու և Կարսի մարզում ռուս աղանդավորներին վերաբնակեցնելու պատճառով: Գրագիտուհին, ում գրիչն իր անձի պես զուսպ էր ու բարեկիրթ, երբ խոսքը վերաբերում էր բռնությանն ու անարդարությանը, դուրս է գալիս ակերից և «թզուկ դյուցազն», «զորապետության աստիճանը խոր խաղաղության մեջ ձեռք անցուցած» ու «քաջագործությանց հրեշ» բնութագրումներն է տալիս հայատյաց պաշտոնյային. «Մեռելներու կարգ կրնանք համարիլ նաև Իտալական և Ռունական արյան խառնուրդ այն անձը, որ Կովկասու փոխարքային կոշիկներու ցեխն էր, և որ բարեբաղդաբար սրբվեցավ՝ մաքրվեցավ և վերցավ մեջտեղեն և Կարսի դպրոցները դարձյալ բացվեցան: Հիրավի ցավալի է այդ նահանգին վիճակը, երբ մտածենք թե Հայ ժողովուրդը Քրիստոնյա կառավարության՝ և մանավանդ Ալեքսանդրի պես ազնվասիրտ կայսեր մը հովանվույն տակ ոչ թե պաշտպանություն գտնեն, այլ հարստահարությանց հանդիպին, իրենց դպրոցները գոցվին, և դարավոր Հայ գեղացիք բռնադատվին իրենց լավ գետինները Ռուս աղանդավորաց թողուլ այդ թզուկ դյուցազնին չարականության համար, որ զորապետության աս-

⁶³ Նույն տեղում, թ. 2438, 1/13 հոկտեմբեր:

⁶⁴ **Պարոնյան Յ.**, Երկերի ժող. տասը հատորով, հ. 2, էջ 162:

⁶⁵ Նույն տեղում, թ. 2495, 8/20 դեկտեմբեր:

տիճանը խոր խաղաղության մեջ ձեռք է անցուցել: Կը հավաստեն թե այդ քաջագործությանց հրեշը մերժվել է յուր պաշտոնեն»⁶⁶:

Թ. Շիշմանյանն իր քրոնիկները հաճախ է համեմուն ժողովրդական բառ ու բանով, առածներով ու ասացվածքներով: Ահա, օրինակ, հենց վերոբերյալ հատվածում հիշատակված անձի պաշտոնանկության առիթով հրապարակագրուհին մեջ է բերում դեռ միջնադարից հայտնի առածը. «Աստված տար որ խեղճ Կարսեցի Հայուն համար ստույգ չը լիներ առակը որ կըսե թե «Գնացողին տեղ աղեկը չգար»: Իսկ երբ խոսում է Ալեքսանդր Երկրորդ ցարի սպանության մասին, գրում է. «Կայսրը մեռավ, կեցցե՛ կայսրը»⁶⁷, իսկ մի ուրիշ տեղ Նապոլեոն Բոնապարտն էլ նրա կողմից հիշվում է հեղափոխական տարագիրների մասին ասված հետևյալ խոսքով. «Ավանակք ժառանգական իրավամբք»⁶⁸:

Քրոնիկներին ուրույն գրավչություն են հաղորդում նաև երևելի մարդկանց կյանքում պատահած հիշարժան դեպքերի ու իրադարձությունների տեղին նշումները, որոնք այս կամ այն չափով կենդանագրում են նրանց: Ահա դրանցից մեկը. «Վոլթե՛ն՝ նստած օթյակին մեջ՝ երբ ժողովուրդը հափշտակյալ կը ծափահարեր յուր մեկ ողբերգության՝ կ'ըսեր. «Ապրիք Աթենացիք: Սոփոկլի են տողերս, պետք է ծափահարել»»⁶⁹:

4. «Գարնան մի ասուլ» նորավեպը

1883-ին «Արևելյան մամուլում», այնուհետև նույն թվականին՝ առանձին գրքով, տպագրվում է Թագուհի Շիշմանյանի «**Գարնան մի ասուլ**»⁷⁰ ստեղծագործությունը՝ «**Օրհորդ Մենիկ**» գրական կեղծանունով: Այն անմիջապես արժանանում է ժամանակակիցների ուշադրությանը. մի քանի ամիս անց «Արևելքը» տպագրում է գրադատական, ուր հեղինակը՝ Արփ. Արփիարյանը, դրվատանքի խոսքեր է ասում երիտասարդ արձակագրուհու մասին. «Արդարև նյութը պարզ է և ճշմարիտ, և վեպին գլխավոր հատկությունը կը կայանա յուր պարզության և ճշմարտության մեջ: Ամեն մեկ տեսարաններն որք կը պարզվին մեր առաջ կը ներկայացնեն մեզ մեր ամեն ավուր կենաց մեկ կտորը. սրտերնիս կուրախանա, կը տագնապի: Հեղինակը յուր վեպի անձնավորությանց հոգին զգացած է և կարող եղած է յուր ընթերցողներն նմա մասնակից ընել: Գյուտերն ճշմարիտ, հանգույցներն ճարտարությամբ պատրաստված, հեղինակը կը խաղա մեր սրտին հետ, նկարագրություններն ոգևորյալ: Կրնանք ըսել որ ո՛չ մի տող ձանձրալի է, ո՛չ մի նկարագիր շինծու: ...Ամեն մեկ տող հայտնի կ'ընեն թե հեղինակը չէ՛ մի անվարժ գրիչ. ընդհակառակն: Պարզ կը տեսնենք թե ուսումնասիրած է եվրոպական մատենագրությունը...»⁷¹: Ինչպես նկատելի է, գրաքննադատը կարողացել է որսալ ու ընդգծել երկի ժամանակակից շունչը, կուռ կառույ-

⁶⁶ Նույն տեղում:

⁶⁷ Նույն տեղում, 1881, թ. 2858, 1/13 ապրիլ:

⁶⁸ Նույն տեղում, 1879, թ. 2438, 1/13 հոկտեմբեր:

⁶⁹ Նույն տեղում, թ. 2495, 8/20 դեկտեմբեր:

⁷⁰ Տե՛ս «Արևելյան մամուլ», հանդես, Ջմյուռնիա, 1883, օգոստոս, էջ 384-392, սեպտեմբեր, էջ 421-428, հոկտեմբեր, էջ 457-465, նոյեմբեր, էջ 541-545, դեկտեմբեր, էջ 561-566: Տե՛ս նաև՝ Գարնան մի ասուլ. նորավեպ, գրեց օր. Մենիկ, Ջմյուռնիա, տպագրություն Մ. Մամուրյան, 1883:

⁷¹ «Արևելք», լրագիր, Կ. Պոլիս, 1884, թ. 61, 15/27 մարտ:

ցը, կենսական ճշմարտացի տարերքը, խորապես վերապրած զգացումն ու հոգեբանական խորքը:

Որոշ ժամանակ անց, բայց արդեն ցավալի հանգամանքների բերումով, նույն «Արևելք» լրագրում Արփի. Արփիարյանը վերստին պիտի անդրադառնար Թագուհի Շիշմանյանի նորավեպին, մատնանշեր հեղինակի հարուստ կենսափորձն ու գրեր. «Ինչպես կյանքի՝ նույնպես և գրականության մեջ կ'ընթանար շնորհալի, հուշիկ, բայց գեղաճեմիկ քայլերով: «Գարնան մի Ասուպ», անուշաբույր և կենսաբույր այդ նորավեպը, որո հեղինակն հովանի կը գտներ պարկեշտ բայց գողտրիկ ծածկանվան մը ներքև, ամփոփում էր Տիկին Մելիք-Ազարյանցի սրտի և մտաց ամեն թագուն գանձերուն: Հեղինակը կ'ըստորագրեր Օր. Մանիկ. բայց անոնք որ ի մոտո կը ճանչնային Ազնվուհի հեղինակը, կարող էին դյուրավ գուշակել թե այդ վեպը որքան որ օրիորդի մը ծաղիկներովը զարդարված, բայց կը պարունակեր յինքն ո՛չ թե աղջկան մը, այլ կնոջ մը, երջանիկ կնոջ մը սիրտն ու հոգին: Հեղինակ մը որքան ալ օժտյալ լինի գեղեցիկ հատկություններով, բայց և այնպես կյանքի փորձառությունը անհրաժեշտ պայմանն է, որպեսզի վիպասանությունն կորովալիր ներկայանա: Տիկին Մելիք-Ազարյանց նոր կը թևակոխեր կյանքի մեջ. կյանքը սիրուն էր իրեն համար, և յուր առաջին վեպը կենաց քաղցրության հրապուրիչ գույներով ներկյալ էր»⁷²: Իսկ էր. Օտյանն էլ իր հերթին «նուրբ ճաշակ և արվեստագետի երևակայություն» է տեսնում «Գարնան մի ասուպի» մեջ⁷³:

Ո՞րն էր Թագուհի Շիշմանյան-Մենիկի բերած նորույթը մայրենի գրականության մեջ: Տարօրինակ զուգահիշյալայամբ նույն՝ 1883-ին, լույս տեսավ նաև Սրբուհի Տյուսաբի անդրանիկ վեպը՝ «Մայտան»: Դիտելի է, որ արևմտահայ վիպագրությունը, ի տարբերություն պատմական հանգամանքների բերումով համեմատաբար նպաստավոր պայմաններում ստեղծված արևելահայ արձակի (Խ. Աբովյան, Գ. Տեր-Հովհաննիսյան, Միք. Նալբանդյան, Պ. Պռոշյան, Ղ. Աղայան, Բաֆֆի), գեղարվեստական տեսակետից լուրջ քննություն չէր բռնում. հրապարակը ողողված էր արևմտաեվրոպական գրողների (Գյոթե, Շատոբրիան, Աքոթ, Դյունա) թարգմանական երկերով կամ էլ հայոց հեռավոր ու մոտ անցյալը պատկերող արձակագիրների գործերով: Բացառությամբ Ծերենցի՝ մյուս հեղինակների երկերը (Հովհ. Հիսարյանի «Խոսրով և Մաքրուհին», Հ. Հաճյանի «Հեղինե կամ գաղտնիք մը ի Կոստանդնուպոլիսը», Ա. Հայկունու «Ելիզա կամ վերջին Արևելյան պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած իրական դեպ մը», Մ. Մամուրյանի «Սև լեռին մարդը») հիմնականում ողողված էին արկածապատում, անհավանական միջադեպերով և ունեին բավական մեղ թեմատիկա: Եվ ահա այդ համապատկերում արևմտահայ երկու գրագիտուհիները փաստորեն միաժամանակ սկզբնավորում էին արևմտահայ ժամանակակից վիպասանությունը՝ Մենիկը նոր՝ «փոքր» վեպի, իսկ Տյուսաբը՝ կնոջ ազատագրությունը պատկերող սոցիալական միտվածությամբ հագեցած լայնապատում երկի ասպարեզներում: Եվ իրավացի է Արփի. Արփիարյանը, որ «Մեր նորածին գրականությունը, որ ֆրանսիականին հովանավույն ներքև կ'ա-

⁷² **Հրազդան**, Օրվան կյանքը. Տիկին Թագուհի Մելիք-Ազարյանց, «Արևելք», լրագիր, Կ. Պոլիս, 1885, թ. 339, 18 փետրվարի:

⁷³ **Օտյան էր.**, Հովսեփ Շիշմանյան (Ծերենց), «Մասիս», հանդես, Կ. Պոլիս, 1893, թ. 3997, 26 հունիսի, էջ 389:

ճի, կ'ուռճանա, խնամոք հյուրընկալեց վիպական մասը: ...Օտար վիպասանությունը կարող չէ կարևոր էջ մը գրավել ազգային գրականության մեջ: Վիպասանական մեծ շենքի մը անկյունակալը ազգային վեպն է: Այս հարկին ներքև ծնավ հայ վիպասանությունը և գործունեության ասպարեզ ընտրեց ազգային պատմությունը: ...Տակավին որոշ չենք գիտեր թե՛ արդյոք պետք է հանգիստ ննջենք, թե վրդովյալ լինինք, երբ կանայք կուզան ստվար բաժին մը պահանջել վիպական շարժմանց մեջ: Ինչ որ ալ լինի, վրդովյալ մնանք թե հանգիստ, կանայք մասնակից սկսած են լինիլ մեր ամեն գործոց, և հետևաբար գրականության դուռներն իրենց առաջ փակ չեն կրնար մնալ: ...Ի՞նչու չըսենք նաև թե՛ ճշմարտություն մ' է որ կանայք օտար չեն մնար ո՛չ մի շարժման, քաղաքական լինի թե կրոնական, արվեստագիտական թե մատենագրական, մանավանդ երբ կիրքը առաջին տեղ մը գրաված է այդ խնդրոց մեջ: Այս պարագայից բերմամբ է որ սկսանք ունենալ կին վիպասաններ, որոց միույն նոր մի աշխատությունը վերջերս տեսնելու բարեբաղդություն ունեցանք»⁷⁴:

«Գարնան մի ասուպը» Թագուհի Շիշմանյանն անվանել է **նորավեպ**: Այստեղ ամենից ուշարժանը նախ՝ «նորավեպ» եզրի նշումն է, որը հայ գրականության մեջ ժանրային անվանմամբ կիրառվում էր առաջին անգամ⁷⁵: «Գարնան մի ասուպից» հետո էր փաստորեն, որ հայ գրականության մեջ սկսվեցին «նորավեպ» եզրի լայն կիրառություններն ու գրական այդ տեսակի ինքնուրույն առաջխաղացումները: Գիշտ է, հայ գրականության նախընթաց շրջանում (1840-1870-ական թվականներին) ակնառու էին նորավեպի նախաշավղային բազմաթիվ արտահայտություններ, ինչպես, օրինակ, Խ. Աբովյանի, Գ. Արամյանի, Ստ. Ոսկանի, Յ. Սվաճյանի, հատկապես Յ. Պարոնյանի ու այլոց «փոքր արծակի» երկերում, և անուրանալի է հիշյալ գրողների երախտիքը նորավիպագրության ձևավորման ու կայացման գործում, բայց նորավեպի ժանրն իրեն ներհատուկ հատկանիշներով ու պոետիկայով՝ սեղմ ծավալ, դյուրաշարժություն, սրընթաց պատում, հանգուցալուծում և այլն, գերակայություն ձեռք բերեց հատկապես 1890-ականներին: «Չետո նորավեպերու հոսանք մը սկսավ.- իրավացիորեն նկատում է Տ. Արփիարյանը,- ոսկեղենիկ գրվածքներ կային անոնց մեջ, եվրոպական որևէ նորավեպի հետ մրցող, որոնք իրենց արժանավոր տեղն ունեցան ու պիտի ունենան միշտ, ընթացիկ գրականության մեջ»⁷⁶: Եվ Թագուհի Շիշմանյանի ստեղծագործությունը գտնվում էր վերոհիշյալ շրջանների հանգուցակետում, ուր դեռևս զգալի էին ժանրի կայացման ճանապարհի դժվարությունները:

Չեղինակը, գիտակցաբար հետևելով արևմտաեվրոպական, ինչպես «Արևելքի» գրախոսն է ասում՝ ֆրանսիական «Ռեվյու դը դյու Մոնդ» հանդեսի⁷⁷ վիպասանների ավանդույթներին, գրավվելով հոգեբանական իրավիճակը համեմատաբար համառոտ ու ամփոփ ներկայացնելու

⁷⁴ «Արևելք», լրագիր, Կ. Պոլիս, 1884, թ. 61, 15/27 մարտ:

⁷⁵ «Նորավեպ» եզրը թեև առաջին անգամ օգտագործել էր Մեսրոպ Թաղիադյանը Վ. Սքոթի առիթով, տե՛ս «Ազգասեր Արարատյան», 1848, Կալկաթա, «Եվրոպա (հայ) լրագիր» հոդվածը, էջ 155), այնուամենայնիվ այն չունեի եզրի նշանակություն, «չէր ընկալվում իբրև ժանրային պատկանելությունը ցուցանող հասկացություն», տե՛ս նաև **Չակոբյան Գր.**, Արևմտահայ նորավեպը (1880-1910 թվականներ. ժանրի պատմություն և տեսություն), Եր., ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1996, էջ 101:

⁷⁶ **Արփիարյան Տ.**, Չայերեն վեպեր, «Արևելք», լրագիր, Կ. Պոլիս, 1865, թ. 3141:

⁷⁷ «Ռեվյու դը դյու Մոնդ»-ը 1829-ին հիմնադրել է ֆրանսիացի հրատարակիչ Ֆրանսուա Բուլոն (1803-1877): Չանդեսը, կրելով որոշ անվանափոխություններ, հրատարակվում է մինչ օրս:

ծներով, դիմել է նորավեպի ժանրին: Սակայն դա չի նշանակում, որ եթե Թագուհի Շիշմանյանի ստեղծագործությունը նորավեպ է, ապա այն համապատասխանում է ժանրի առաջադրած բոլոր չափանիշներին: «Գարնան մի ասուպը», իրոք, ունի ոչ մեծ ծավալ, փոքրաթիվ կերպարներ, դեպքերի ընդգրկման համեմատաբար փոքր ժամանակահատված, «միաբնակ դիպաշար», այսինքն՝ մեկ հիմնական գիծ՝ գլխավոր հերոսուհու սիրո պատմությունը, և հանկարծահաս վերջույթ: Սակայն նկատելի են նաև որոշակի շեղումներ՝ դեպի պատմվածքի կամ վիպակի ժանրը ձգտող դիպաշարային աղոտ ճյուղավորումներ, ավարտուն տրոհումներ (նորավեպում դրանք տասներկուսն են, որոնցից երկուսն ունեն բնորոշ բնաբաններ Բալզակից ու օրիորդ Թեքերեյից), շուրջ մեկ տասնյակ հերոսների հիշատակումներ, էպիստոլյար (նամակագրական) ու օրագրային ոճավորումներ և այլն: Ասել է թե՛ «Գարնան մի ասուպը», ապահովելով հանդերձ նորավեպի ժանրային հիմնական չափորոշիչները, դեռևս գտնվում էր «միջժանրային» տիրույթում: Նույնիսկ հաշվի առնելով այն փաստը, որ օր. Մենիկը քաջածանոթ էր ֆրանսիական գրականությանը, մասնավորապես հոգեբանական պատմվածքներին (Վոլտեր, հատկապես՝ Շատոբրիան), կարող ենք ասել, որ նրա նորավեպն իր պոետիկայով հատման եզրեր ունի հոգեբանական պատմվածքի կառուցման առանձնահատկությունների հետ:

Գրագիտուհին փորձել է բացահայտել կանացի հոգեբանության որոշ կողմեր, թաքուն ծալքեր, որոնք առաջին հայացքից կարող են մնալ աննկատ: Նրա ուշադրության կենտրոնում կանացի երկու հիմնական տիպեր են. առաջինը՝ օրիորդ Սաթինիկ Պերճյանը, բուռն, փոթորկուն և առինքնող, իր իսկ զգացմունքներին ու հույզերին գերի, իսկ երկրորդը՝ տիկին Գեղարոյանցը (օրիորդական ազգանունը՝ Պիսակյան), խոհուն, հավասարակշռված, հանդարտ ու խելացի: Ասել է թե՛ նորավեպում ըստ էության տեսանելի են հայ կանանց երկու տիպարներ. մեկը՝ զգայուն, դեռ կին // տղամարդ փոխհարաբերության մեջ անփորձ, մյուսը՝ ռացիոնալ ու բավականին փորձառու: Նկատելի է, որ Պերճյան // Գեղարոյանց հաղորդակցությունն ամենից առաջ աններդաշնակ է հոգեբանական առումով: 20-ամյա օրիորդը փոքր-ինչ շփվելուց հետո սիրահարվում է, իսկ «մեթոսներու աշխարհքեն» եկած Գարեգին Գեղարոյանցը՝ ոչ: Եվ հոգեբանական առումով այդպիսի անհավասար իրավիճակը հանգեցնում է օրիորդի հոգեկան տվայտանքներին: Եթե պատումի միջնամասում ընթերցողի առջև Գեղարոյանցի կերպարը բացվում է դեռևս երկակի պլանում, ապա ստեղծագործության վերջում արդեն լիովին հասկանալի է դառնում Գեղարոյանցի մոտիվացիոն պլանը. Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր, ով ամբողջությամբ գիտության մեջ է, ստեղծագործական գործընթացում, և ունի համար ավանդական ընտանիքն ու դրանից բխող կենցաղն ինչ-որ չափով խորթ են: Այն գաղափարը, թե ընտանիքը Գեղարոյանցին կկտրի գիտությունից՝ իր սիրելի գործից, սքողված երևում է նրա տիկնոջ՝ հյուսվածքի վերջում տեղադրված նամակից, ուր կատարվում է նուրբ հարցադրում. տիկին Գեղարոյանցը վերադառնա՞տուն, թե՞ վերադարձը կխանգարի ամուսնու գիտական գործունեությանը. «Իսկ դու ի՞նչ կ'ընես, կը շարունակե՞ս՝ առաջ կը տանի՞ս քու պատմական քննությունների, քանի՞ հատոր պիտի լինի գիրքն և ի՞նչ է անունը. պե՞տք է որ մոտդ լինիմ և հանգիստ չտամ որպեսզի աշխատիս»⁷⁸: Այս

⁷⁸ Օր. Մենիկ, Գարնան մի ասուպ. նորավեպ, 1883, էջ 41:

հարցադրումից կարելի է հետևեցնել, որ գործ ունենք օրիորդ Սաթինիկին էությանը հակառակ մի կնոջ հետ: Ի դեպ, երկու կանանց միջև եղած տարբերությունն ունի մի քանի մակարդակներ.

ա. Հուզական մակարդակ - դա հստակ երևում է այն ժամանակ, երբ Գեղարդյանցի կինն ամուսնուն գրում է, որ ինքն արտասահմանում հանդիպել է մի հայ տիկնոջ, ով առաջին իսկ հանդիպման ժամանակ անմիջապես սկսել է պատմել իր հույզերի մասին. «Թութակի մը պես կը խոսեր և իր տղուն հետ ժամանակ կը գտներ խաղալու նաև: Իր հարցմունքներեն քաջալերված՝ ես ևս տեղեկություն հարցուցի և իմացա որ ինք՝ երբեմն օրիորդ Պերճյան՝ հիմա արդեն երեք տարի է որ ամուսնացեր է, թե իրենք իրենց հաճույքին համար կ'ուղևորին, թե ինք շատ գոհ է և Եվրոպիո հրաշալիքներն տեսնելով սքանչացած և ապշած: Թեև ուրիշներուն համար հետաքրքիր էր, բայց գոնե իր վիճակը և զգացմունքներն տեղն ի տեղ կը պատմեր: Իր ձևերուն և խոսքերուն մեջ ևս տեսակ մը թեթևություն գտա. միշտ ունիմ այն կարծիքը – կամ ըստ քեզ նախապաշարմունքը – թե պոլսեցիք թեթև են»⁷⁹: Այս դիտարկումը հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ Գեղարդյանցի կինը, ի տարբերություն Սաթինիկի, հուզաշխարհով անհամեմատ «սառն» է:

բ. Սեռային (գենդերային) մակարդակ - Գեղարդյանցի կինը բոլորովին այլ կերպ է պատկերացնում իր դերը կին // տղամարդ փոխհարաբերության մեջ. ինքն իրեն զգում է ստեղծագործող սուբյեկտ: Եթե ավանդական կինն իրեն լիովին նվիրաբերում է ընտանքին, ապա այս կնոջ արժեքանական համակարգում մեծ տեղ ունի միայնակ ճամփորդությունը: Հայտնի է, որ ճամփորդությունը կապված է աշխարհաճանաչողության հետ, հանգամանք, որն ինքնուրույն չէր կարող անել Սաթինիկ Պերճյանը, քանի որ ավանդական ընտանիքում կինը տղամարդու սեփականությունն է և միշտ պետք է լինի նրա կողքին: Իսկ Գեղարդյանցն ու իր կինը գտնվում են բոլորովին այլ հարթության վրա՝ փոխադարձ հարգանքի, վստահության... Նորավեպում ակնարկվում է, որ Գեղարդյանցի «ընտանիքը» երեխա չունի, ինչը կարելի է մեկնաբանել իբրև Եվրոպական միջանձնային փոխհարաբերության մոդել (համակեցություն):

Ակնբախ է, որ Գեղարդյանցն ունի երկվության ու ընտրության խնդիր, ինչը զարգացում չի ունենում պատումում. ընթերցողը նրա ընտրության մասին տեղեկանում է մի տեսակ «կողքից»՝ անուղղակիորեն: Երիտասարդը, այնուամենայնիվ, նախապատվությունը տալիս է կին // տղամարդ փոխհարաբերության ոչ ավանդական ձևին, որի մասին գլխավոր հերոսուհին իմանում է միայն տարիներ հետո Վիեննայում:

գ. Արժեքանական մակարդակ – նորավեպում այս շերտը հստակ երևում է Սաթինիկի հոր հետևյալ խոսքում. «Եթե երջանկություն է իր կյանքն անցընել պատվական մարդու մը հետ որ բավական **ծանոթ անուն՝ աղեկ դիրք՝ հիմամբ դաստիարակություն** ունի, դու երջանիկ կը լինիս, զավակս (ընդգծումներն իմն են.- Ալ. Մ)»⁸⁰: Վերոբերյալն ուշագրավ է հետևյալ նկատառումով. օրիորդ Սաթինիկը համակերպվում է երջանկության ավանդական այդ մոտեցման հետ: Գիշտ է, մի պահ ընդվզում է հոր՝ երջանկությանը վերաբերող ըմբռումների դեմ, սակայն դրանք չի չեզոքացնում *գործողությունների* մակարդակում. հոգեկան որոշ աններդաշնակություն վերապրելուց հետո համակերպվում ու սկսում է ապրել իր ոչ ինտելեկտուալ ամուսնուն՝ «պանքի գործողության

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 40-41:

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 18:

մեջ» գտնվող Կանեփյանի հետ, ով, Սաթինիկի խոսքերով ասած, «լավ կը մտածե, լավ կը գործե, լավ կը քնե և լավ կ'ուտե»: Ասել է թե՛ դուստրն ի վերջո «երջանկանում է» հոր նախանշած ամուսնական մոդելով: Ուշարժան է, որ նորավեպում առկա են մնում Սաթինիկի՝ սեփական երջանկության մասին եղած պատկերացումներն ու մտորումները: Ընթերցողին հետաքրքրող այն հարցը՝ եթե նա խոսեր, ապա ի՞նչ կասեր իր երջանիկ // ապերջանիկ լինելու մասին, կարծես թե բացահայտվում է որդու՝ Լևոնի առկայությամբ, ինչը թաքնված կերպով ընթերցողին հուշում է, որ Սաթինիկը գոնե երջանիկ է մայր // երեխա մակարդակում, թեև մեզ համար այդպես էլ բաց է մնում կին // ամուսին մակարդակը: Երիտասարդ նորավիպագրուհին միտումնավոր դարձյալ ընթերցողին է թողնում Գեղարդյանցների անզավակ «ընտանիքի», համակեցության մասին մտորելու խնդիրը. այն ևս առկա է՝ արդյոք երջանիկ են վերջիններս: Այդպիսի անորոշությունը ընթերցողին հնարավորություն է ընձեռում արդեն իր գիտակցության մեջ՝ տեքստից դուրս, փորձելու մտածել այդ խնդրի՝ ավանդական // ոչ ավանդական ընտանիքների կայացման ու դժվարության, երջանկության և ապերջանիկության մասին:

Մի քանի խոսք «Գարնան մի ասուպի» պոետիկայի, պատումի կառուցման առանձնահատկությունների մասին: Ռոմանտիկական այս նորավեպում կան հետաքրքիր անցումներ ու հոգեբանական լուծումներ: Ինքնատիպ և հետաքրքիր է պատումի ոճը. այն կարծես ընթանում է երկու գծով՝ հեղինակի և գլխավոր հերոսի պատումի ձևով: Մերթ գերակայող է հեղինակային պատումը՝ հանդարտ, օբյեկտիվ, երբեմն՝ հումորային երանգներով պարուրված, մերթ նրբորեն անցում է կատարվում հերոսուհու ընկալումներին, ուր պատումի ոճը փոխվում է, դառնում ավելի սուբյեկտիվ ու հուզական: Այս երկուսի միաձուլումից էլ հենց ձևավորվում է նորավեպի ոճական ինքնատիպ կառույցը: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է գրականագետ Կ. Դանիելյանը, օրիորդ Մենիկի երկում «կերպարի և հեղինակի միջև տարածությունն այնքան է կրճատվում, որ սրանք գրեթե նույնանում են կամ թե հեղինակն ինքը՝ դառնում է գործողության տնօրենը»⁸¹:

Նորավեպի դիպաշարը հագեցած չէ գործողություններով. անգամ այն դրվագներում, երբ թվում է՝ երկը պիտի ունենա դիպաշարային ինքնատիպ անցումներ, յուրօրինակ լուծումներ (Բոսֆորի նեղուցով զբոսանքի տեսարանը, Սաթինիկի և Գեղարդյանցի վերջին հանդիպման կամ Սաթինիկի և տիկին Գեղարդյանցի պատահական հանդիպման տեսարանները), հեղինակը ինչ-որ բան թողնում է կիսավարտ՝ ընթերցողին կարծես մղելով սեփական երևակայությամբ լրացնելու այդ «բացը»: Ուրիշ խոսքով՝ պատմողի ասելիքը չի ներկայանում դիպաշարով, ասելիքը դրված չէ շարակարգի մեջ, հեղինակը հաճախ ինքն է դատողություններ անում (ասենք՝ Ը գլխի՝ կենցաղային բանբասանքի սարդոստայնը հյուսող մարդկանց մասին ասվածը), թեև երբեմն ունի շատ նուրբ դիտումներ: Ահա, օրինակ, մեկը. «Սաթինիկ՝ շատ առտու կը տեսներ իր դրացի օրիորդ Թադոսյանը որ կ'իջներ պարտեզ ծաղիկներ ջրելու և տերևներուն որդերը մաքրելու: Այս էր իր անցյալ և ներկա միակ բարի գործը: Խեղճը՝ քառասունն անցած՝ առանց հիշատակի և առանց ապագայի սիրտը խիստ և աչքը չոր, ոչ թե այն պառավ աղջիկներեն էր որ իրենց ընտանիքին օգնությունն են և առանց բնապես մայր լինելու՝ բարոյապես մայր են, այլ անոնցմե

⁸¹ Տե՛ս Դանիելյան Կ., Գրական մշակներ, Եր., «Սովետ. գրող» հրատ., 1977, էջ 352:

որ հետաքրքրություն և շատախոսություն իրենց բան գործ ըրած են: Երբեմն այս երկու տեսակներուն խառնուրդն ալ կը գտնվի, և հազվագյուտ չէ:

Իրավ էր Սաթինիկի ըսածը. կարծես թե վրեժ կ'առնէր ամենէն, իր դժբաղդությանց վրեժը: Ինչու՞ չէր անուսնացեր. ինչու՞ սովորաբար չեն անուսնանար աղջիկները (դարձյալ մեծ մասը կ'անուսնանան, այդ ուրիշ խնդիր): Անոնք որ իրենց կը հավնին՝ իրենք չեն հավնիր, և անոնք որ ավելի բարձր են դիրքով կամ ո՛ր և է արժանիքով՝ մինչև իրենց չեն խոնարհիր: Բայց սորա կյանքին մեջ եղած էր ուրիշ պատճառ մը նաև, ավելի ազնիվ պատճառ մը. ինք ուներ բավական ստացվածք իր ծնողքէն մնացած, մտածեր էր թե ո՛վ զինքն ուզեր այդ տոգեղությամբ՝ իր դրամը կ'ուզեր: Եվ ինքնիրեն ըսեր էր. «Ես զիս չեմ ծախեր»: Եղեր էր օր մը ուր փակվեր էր իր հայրենական տունը, իր փոքր քույրը և մայրն ալ մեռեր էին և ինք մնացեր էր մինակ, բոլորովին մինակ... և հեռավոր ազգականներու տուն ասպատան փնտռեր էր:

Սաթինիկ այդ պառնակ աղջկան հետ ծածուկ պատերազմ մը հրատարակած էր. նորա կես սուգի մանուշակագույն գլխարկներուն վրա կը խնդար և շատ «սրտաշարժ կը գտներ» և կ'ըսեր թե նորա հագուստներն այնպէս վարպետությամբ բամբակով կարված էին որ ամեն սուր անկյուններ կը ծածկվէին: Բայց օրիորդ Թադոսյան ետ չէր մնար և իր ամեն մեկ տղայությունը մեյմեկ լրբության պէս կը հռչակէր»⁸²: Ինչ խոսք, բավական նուրբ նկատում է. պառնակած հարուստ օրիորդը, որի միակ մխիթարանքն այժմ բամբասանքն է, ունի չամուսնանալու «ազնիվ պատճառ». տոգեղ լինելով՝ չի ուզում վաճառվել, բայց դա էլ իր հերթին խնդրի լուծում չէ, քանի որ չի կարողանում հաղթահարել հոգեբանական բարդույթը, որ երջանկանա:

Նորավեպին առանձին գրավչություն են տալիս նաև հեղինակի հմտորեն օգտագործած ոչ խոսքային միջոցները՝ դիմախաղեր, ժեստեր և նման դետալներ, որոնք կենդանացնում ու կոնկրետացնում են պատումը՝ նպաստելով էլ ավելի վառ կերպարաստեղծմանը:

Այսպէս, ահա, մեզանից շուրջ 130 տարի առաջ ստեղծված «Գարնան մի ասուպը» թեև հիմնականում ունի գրական-պատմական արժեք, գաղափարական ու գեղարվեստական առումներով էլ հաճախ խոցելի կողմեր, այնուամենայնիվ սիրո, ընտանիքի, երջանկության ու բարոյականության իր արծարծած խնդիրներով այսօր էլ հուզում է հայ ընթերցողին ու դառնում վաղամեռիկ Թագուհի Շիշմանյանի փոքրիկ, բայց մնայուն հուշարձանը, մի գրագիտուհու, ով ակնթարթի պէս փայլատակեց հայրենի գրականության երկնականարում ու ասուպի պէս անհետացավ հեռուններում՝ սերունդներին թողնելով հիշարժան լուսածերպեր...

Այդ զգայուն ու նրբին հոգին իր նամակներից մեկում հորեղբորորդուն մի անգամ կես կատակով, կես անկեղծությամբ գրել էր. **«Չորս կ'ըսեմ երբեմն-երբեմն. «Երբոր երկինք երթանք օր մը Թորոս Բ շնորհակալ պիտի լինի մեզի»⁸³.**

Մնում է հավելել, որ տաղանդաշատ վիպասանից ու իր բազմաշնորհ Թագուկ-Մենիկից արդեն վաղուց շնորհակալ է ոչ միայն Կիլիկիո մեծ իշխանը, այլ նաև երախտագետ հայ ժողովուրդը:

⁸² Օր. Սեմիկ, Գարնան մի ասուպ. նորավեպ, Զմյուռնիա, տպագրություն Մ. Մամուրյան, 1883, էջ 10-11:

⁸³ ԳԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, 22/1:

Summary

TAGUHI SHISHMANYAN-THE LOST METEOR OF THE WESTERN ARMENIAN LITERATURE

Albert A. Makaryan

The article is dedicated to the printed and unprinted literary heritage of the prematurely deceased daughter of the famous novelist Tserents **Taguhi Shishmanyán Melik-Azaryants** (pen name **Miss Menik** - 1859-1885). This authoress was not only her father's virtuous "muse-daughter", "guardian-angel", but also a shrewd thinker whose unprinted letters and memoirs contain information of inestimable value: on one hand, they give the full depiction of Tserents's life and literary works, his public and political activity, present the history of creation of his works, on the other hand they reveal, specify and proofread the literary portrait of this or that thinker and revive the epoch.

The article also thoroughly analyses the specific pattern of "little prose" titled "A Meteor of Spring" written by the talented authoress and which has been preserved up to now. Just after the publication (1883) this work has received great attention by the literary workers such as Arpiar Arpiaryan, Mateos Mamuryan, Ervand Otyan, etc. This work is still of great interest for the nowadays Armenian literature not only as a newly-opened road to short story genre, but also as an observation of man-woman relationship...